1

HRVATSKA

KNJIŽEVNA

REVIJA

MARULIĆ

1982

18945

M A R U L I Ć

hrvatska književna revija

Izdaje: Hrvatska književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, Trg kralja Tomislava 21

Uređuje: Uredнički odbor

Glavni i odgovorni urednik: Radovan Grgec

Omot: Ante Starčević

Revija izlazi 6 puta godišnje (veljača, travanj, lipanj, kolovoz, listopad, prosinac)

Uredništvo i uprava: Zagreb, Trg kralja Tomislava 21 telefon 440-697

Stranke se primaju svaki dan, osim subote, od 11 do 13 i četvrtkom od 17 do 19 sati.

Rukopise ne vraćamo.

Cijena pojedinom broju 60.— d. Godišnja pretplata 360.— d. uplaćuje se u korist tekućeg računa

30102-678-448

Godišnja pretplata za inozemstvo 35 US dolara uplaćuje se na devizni račun kod Zagrebačke banke, Zagreb

30101-620-16

2424091010

Tisak »Plamen«, Slavonski Brod

Oslobođeno plaćanja poreza na promet Rješenjem Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu, Zagreb, broj 229/1-1979. od 15. II 1979.

MARULIĆ ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST I KULTURU

BROJ 1 **ZAGREB, siječanj — veljača 1982.** **GOD. XV**

Radovan GRGEC

Uz rub (20)

Ušli smo, eto, u 1982. godinu, ispunjeni nadom u bolju budućnost, ali i puni tjeskobe i strave, koja je ipak, kako reče *Bernanos* u svojoj »Radosti«, »kći Božja, otkupljena u noći Velikog petka, koja se nalazi uz svaki odar i koja posreduje za čovjeka«. Svjetska situacija ne dopušta nam da budemo preveliki optimisti. U 1981. padoše u vodu mnoge nade.

Pred nama je veliko nepoznato nešto ili Veliko Nepoznato Ništa, kako bi rekao *Krleža*, koji se u 1981, nakon duga i plodna života, našao na »drugoj strani« rijeke smrti ili života. Veliko nešto ili ništa otkriva se tu, kako vjeruju kršćani, kao veliki Netko, koji nas odavno čeka.

Kako se god mi postavili prema Krležinu životu i djelu i koliko god u njemu bilo ne baš osobito vrijednih stranica (to naročito ističu oni koji su pregorjeli pubertetske zanose za barokni vatromet riječi i retorskoj hiperboli pretpostavili klasičnu litotu), valja nam priznati da je to djelo veliko i značajno. Krleža predstavlja veliku pojavu u hrvatskoj književnosti poput dvojice njegovih prethodnika, Šenoe i Matoša, koji su svojim stihovima i prozom produbili svijest o postojanju hrvatske metropole, Zagreba, u kojemu i kojemu su živjeli i umrli. Taj Zagreb obilježio je i Krležu za čitav život. I kroz njegovu najbogohulniju psovku kao da naziremo dragi

lik pobožne zagrebačke starice, njegove bake Terezije, koja je za njega toliko značila.

U »Maruliću«, br. 4/78, pisali su o Krleži, svaki na svoj način i sa svojeg stanovišta, Vojmil Rabadin i Rajmund Kupareo. U ovom broju Zvonimir Kulundžić piše o Krležinoj religioznosti, također na svoj način i sa svojeg stanovišta. Kao što to uvijek ističemo, i ovdje želimo čuti »et alteram partem«. Spremni smo donijeti razna mišljenja, pa bila ona i kontradiktorna i kontroverzna, čak i ona ponešto »ekstremna« i pretjerana, koja, naravno, ne potpisujemo i ne odobravamo, nego samo iznosimo radi upotpunjenja informacije. Ovamo vjerojatno spadaju i pokušaji da se Krležin opus obezvrijedi (na primjer napisi nekih beogradskih književnika, kao što je Mića Danojlić, o kojem smo inače i u »Maruliću« pisali vrlo pohvalno) ili, s druge strane, superlativna i enkomijastička mišljenja raznih »krležologa« u koja bismo možda mogli ubrojiti i neke sudove našega nedavno preminulog suradnika Miroslava Vaupotića.

Prošle smo godine imali prilike čuti ekstremno depresijativne sudove o nekim poznatim imenima svjetske književnosti, među kojima se nalaze i veliki pjesnici kršćanskog nadahnuća kao što su Eliot i Claudel. Tako smo čuli da je Eliot samo »nedaroviti profesorski enudit«, a Claudel minorni pisac i već zaboravljeni »crkvenjački agitator i zvonar«. Možda je glavni »minus« tih »minornih pisaca« ipak taj što su bili vjernici? Možda se u našoj štampi ne bi pisalo ni onako pohvalno npr. o Božidaru Široli, Velimiru Deželiću ili Miji Stupariću u prošloj godini kad bi autori tih članaka znali da su ti ljudi bili ne samo vjernici nego i vrlo poznati suradnici našega Društva? Možda se, uostalom, varamo? Bilo kako bilo, treba da vjerujemo u pobjedu zdrava razuma i u ovom našem »podnebesju«.

Dan-dva nakon Krležine smrti završiše svoj životni put još trojica Hrvata čije je ime također bilo poznato ne samo u domovini nego i u svijetu: kardinal *Šeper*, bivši zagrebački nadbiskup i prefekt Kongregacije za nauk vjere, kipar *Frano Kršinić*, o kojemu je u Marulić 3/81 Andro Vid Mihičić objavio zanimljiv članak, i veliki hrvatski pjesnik *Nikola Šop*, o kojemu smo često pisali.

Glavni grad Hrvatske, kao i prije toga Rim, dostojno se oprostio od *kardinala Franje Šepera* čiji je položaj i čast u Petrovu gradu bio i priznanje vjeri i vjernosti jednoga malenog naroda, koji je odan i zahvalan svojim velikim sinovima. Posebno mu je zahvalno naše Društvo, kojemu je bio prijatelj, dobročinitelj i počasni član. Kardinal Šeper bio je inteligentan i razborit čovjek, dobar svećenik i Hrvat. Te su karakteristike dolazile do izražaja i kad je govorio, pisao i javno djelovao. U njegovim javnim nastupima nije bilo »baroknih vatrometa« ni demagoške retorike ni uznositih tirada. Njegova se inteligencija i razboritost očitovala upravo u tome što se nikada nije htio prikazati većim ili drugačijim nego što jest, što je bio svjestan svojih ograničenosti i što nije krio ni gušio izraze svoje naravi i temperamenta. Za njega kao da nije vrijedila općepoznata istina da »honores mutant mores«. Ostao je jednostavan i na jednom od najviših položaja u hijerarhiji univerzalne Crkve. Svojim životom i djelovanjem

dao je svojevrsnu lekciju svima poklonicima velikih riječi, pompe i »dignitета«, svima koji mnogo govore i »rade«, a ne reknu i ne učine zapravo ništa.

* * *

Bljesak poze i fraze zasljepljuje danas i mlade i stare. Ipak, prava inteligencija i sposobnost ne nasjeda toj varci, nebulozama dubokoumnih apstrakcija i uzvišenih verbalizama. Nažalost, na te nebuloze i ezoterički hermetizam nailazimo i u djelima koja se smatraju vrhunskom literaturom i u mnogim pseudoznanstvenim elukubracijama. Rijetka je iskrenost djeteta koje je uskliknulo: »Ljudi, pa kralj je gol!« Možda tu iskrenost i otvorenost kao izraz pravog poštenja i hrabrosti možemo lakše naći kod djece i mladih koje još nije alijenirala rutina i »establishment«, novac, čast ili vlast. Takvi svojim nekonformizmom i iskrenošću unose neku svježinu i vitalnost u sklerotičnu ustajalost sredine koja robuje idolima »fori et theatri«. I nije čudo da pravi čovjek, iako kompleksno i komplicirano biće, čezne za jednostavnošću i iskrenošću. Nekrotičnom tkivu zamršenog i neprirodnog društva potrebnija je nego ikad transfuzija autentične ljudskosti i vitalne mladosti. I ovdje se Govor na gori javlja kao dah svježine i mladosti za čovječanstvo koje stari. Stoga nas i lucidni mislioci našeg vremena (kao npr. *Erich Fromm* u svojoj knjizi »Imati ili biti«) pozivaju da se vratimo ljudskosti i jednostavnosti, etici davanja i življenja za druge, jer samo na taj način možemo izbjeći samouništenju zbog pokvarenosti, sudbini Sodome i Gomore. I u autentičnim književnim djelima osjećamo tu čežnju i vapaj palog stvorenja za ljubavlju i slobodom djece Božje.

* * *

Među lucidne mislioce našeg vremena valja sigurno ubrojiti i *Jacquesa Maritainea, Emmanuela Mouniera* i *Jeana Guittona*, o kojima je govorio u svom intervjuu listu »Osservatore Romano« (26. XI. 1981), nakon simpozija o kršćanskim korijenima evropske kulture, naš znanac *Pierre Emmanuel*. Tu je on posebno istaknuo koliko su iskrenim informacijama i hrabrim svjedočanstvima svojeg iskustva taj simpozij obogatili predstavnici istočne Evrope. Uostalom, svako nekonformističko i iskreno svjedočenje obogaćuje i osvježuje javni i kulturni život.

Nedavno sam u »Komediji« prisustvovao praizvedbi *Bulgakovljeva »Crvenog otoka«*, o kojemu se kasnije u našoj štampi pisalo uglavnom kao o više ili manje uspjelom mjuziklu. Gledajući reakcije publike, mogli smo vidjeti da se nitko ne dosađuje. Tajna tog interesa publike leži u nekonformističkoj političkoj satiri koja je uvijek aktualna. Takvu satiru imali smo nedavno prilike čuti i u komadima dvojice čeških disidenata u »Teatru Itd«. Hrabrost i aktualnost njihova svjedočanstva na neki nam način omogućuje da osjetimo dah mladosti i svježine u našem kazalištu. Naprotiv, neki »dubokoumni« i »smioni« kazališni eksperimenti mogu biti za publiku obično mučenje, pa imali za »predložak« i samog Dostojevskog. Publika takvoj »dubokoumnosti« pretpostavlja katkada zvonki stih i »čitku« naraciju. Uvjerili smo se u to na našim književnim večerima posvećenima Bunjevcu

Ivanu Prćiću i *Augustu Šenoi*, čije je tekstove čitao *Amand Alliger*. Zajedničko oduševljenje prisutnih vrijedilo je više od svih »refleksivnih« mučenja i mucanja. I talentirani pripovjedači »plijene pažnju«. O pripovjedačkom talentu našega *Stjepana Džalte* govori i pripovijest u ovom broju »Marulića«, a o talentu *Grahama Greenea* piše se sve više. Nedavno je o njegovu »Doktoru Fišeru« pisao u »Vjesniku« i Zdravko Zima.

* * *

Kažu da danas rijetko tko voli čitati poeziju jer »takva su vremena«. Mislim da ipak ima pjesnika koji mogu zaokupiti pažnju i suvremenika, dubokih i snažnih pjesnika, kao što je bio *Nikola Šop*. Ne upuštajući se u raspravu o tom što treba ili ne treba staviti pod etiketu kršćanske književnosti ili književnosti kršćanskog nadahnuća te bi li se naš pokojnik s tom etiketom pomirio (premda su ga brojni diskutanti o Blagojevićevoj antologiji bosanskohercegovačke poezije proglasili klerikalnim pjesnikom), svi mi naslućujemo da se radi o velikom i pravom pjesniku, čiji stihovi i srokovi možda i nisu tako kristalno čisti kao Cesarićevi ili Krklecovi, ali zato ulaze u nas još dublje i ostaju još trajnije.

Mislim tu prvenstveno na Šopa iz zbirke »Isus i moja sjena«, objavljene 1934, koja za nas znači mnogo više od kasnijeg »astralnog« i »bosanskog« Šopa, mnogo više od stranih pjesnika koji su mu bliski u sadržajnom i formalnom pogledu, kao što je to npr. Francuz Francis Jammes. U Šopovoj poeziji naslućujemo odjeke evanđeoskih blaženstava što ih sluša siromašni sin sv. Franje, koji luta pod zvijezdama tražeći Božje milosrđe u srcima. Skinuvši s Isusa stereotipnu aureolu, Šop nas je približio izvorima nade u stihovima punima humora i samilosti prema siromašnima i malenima. Ti stihovi govore nam o Božjim miljenicima na zemlji, o preporodu ljubavi nakon očaja napuštenosti i bijede, o tuzi za pijetlima i cvrčcima, o šašu i ovcama, o Jeruzalemu i Betlehemu djetinjstva i mladosti. To su spontane molitve pravog pjesnika i pravog kršćanina, koji samilosnim očima gleda ljudsku sudbinu iz svog doma i iz svoje zemlje.

Ako bolje uđemo u Šopov univerzum, shvatit ćemo da su jeruzalemski i betlehemski salaši i pašnjaci zapravo cijela priroda koja pjeva Bogu što je postao čovjekom, priroda koja slavi Stvoritelja riječima i životom asiškog siromaška. Međutim, ta priroda nije bezlična, astralno i apstraktno daleka. Ona ima svoju konkretnu fizionomiju, svoje dobro poznate pejzaže. To su krajolici koje nam je svojim slikama dočarao Gabrijel Jurkić. O sutonima i angelusima na toj zemlji pričali su nam u svojim pjesničkim slikama Lendić i Kokić, a bolje i rječitije od svih veliki hrvatski pjesnik Nikola Šop.

Šopov Isus zna koja je to zemlja:

A ako me upitaš, dok naše staro kljuse
bude plašila kraj puta šaš,
— Koja je ovo zemlja?, kazat ću: O Isuse,
pa to je Bosna, ti to znaš.

U tom ozračju i na tom supstratu nikla je pred pola stoljeća velika poezija. Šopove suze postadoše biseri koji će bez sumnje ostati u hrvatskom pjesništvu kao jedno od njegovih vrhunskih ostvarenja.

Aleksandar KALMAR

Pri Svetom Marku

Nekud znano nešto
nečujenjem svira.
Slap akorda vješto
prostorom pulsira.

Složenost užitka
u mravce se zbira
da do srži bitka
u dubinu dira.

Skladna rezonanca
pokreće mir stanca,
pa on, sklesan, živi.

Od likova sivi
kameni muk zbori
i ognjicom gori.

Željko VOBORSKI

Svejedno

dva su puta
s raskršća
(oba
nekud
idu)

svejedno
kojim putem
i na koju stranu
licem prema
nebu

osuđen

Stjepan DŽALTO

Priča

Kada bi pokojni Filip, zvani Vucibatina, iz Velikih Gnjida, počeo svoju priču, svaka bi se druga priča ugasila odmah, kao luč na jakom vjetru. On je imao samo jednu priču, priču o sebi i svom životu, istinitu priču i proživljenu, koja se rado sluša i onda kada se ponavlja. A Filip je često ponavljao svoju priču od riječi do riječi jer zapravo nije imao šta iz te priče ispuštati ili dodavati sve da je i umio. U njoj su se nalazili svi njegovi doživljaji, škrti i siromašni, njegov život. I dovoljno je bilo dva puta čuti tu priču da je znaš napamet kao molitvu, a to je i bila u neku ruku molitva ili tužaljka poput one Jeremije proroka. Ja sam je jednom zgodom i snimio pa je ispisujem doslovno i bez prekidanja. Ni Filip ne bi prekidao svoje priče sve do kraja. Evo je:

— Pilipe, tako mi je krsno ime, ja sad — ja ikad — rekoh sam sebi kada me otac potjera u svijet da se snalazim kako znam i umjem (jer ono odmah iza rata udari svaka nevolja selo i seljaka, a najviše onaj nesretni otkup). Jedno vrijeme lutao sam po selu od kuće do kuće, zbog toga i nosim ovo ime Vucibatina koje me nimalo ne resi, ali brzo shvatih da ću — nastavim li s tim vucanjem — brzo uginuti od gladi i svake nevolje kao pseto bez svog gospodara. — I tu bi Filip redovito stao kao da smišlja, kao da iznalazi birane riječi kojima bi svoju priču ukrasio. I uzdahnuo bi prije nego bi nastavio tihim, smirenim glasom i lijepim pravilnim govorom što ga je usisao iz majčinih grudi.

— Bez velikog grada nema ni posla ni zarade, čuo sam često od starijih ljudi, pa se i ja uputih ravno u Sarajevo tražiti posla.

— Pilipe, ja sad — ja ikad — rekoh ponovno sam sebi kada se uputih na put a kada zaplovih u sarajevsku maglu, odmah osjetih da neće ići lako i da nije tako kako sam čuo od starih ljudi. Uplaših se te magle više nego kuge. Strašna i hladna magla. I gusta magla, Bog te vidio, ekser u nju zakovati možeš, tako gusta magla. Ja magle, ljudi moji, i sve nečim smrdi. Nije kao ona naša planinska koja iako hladi, opet sladi. Lunjam u toj magli po ulicama, razgledam, gledam a i mene sve živo gleda. Gdje god ja stanem, i onaj čaršijski svijet stane pa u mene blene kao u kakvo čudovište. Najviše gleda one moje poderane šarvale i gunj. Stotinu rupa na šarvalama a tur se razvalio kao da je stotinu topova njemačkih kroz njega prošišalo. I gunj još gori od šarvala. Bez lijevog rukava, a i onaj desni o koncu visi a ja ga prebacio kao da je misni, preko ramena. Gleda taj čaršijski svijet uza me i niza me, i ustavlja oči na onom mom turu kao da je televizor.

— Samo gledaj, imaš šta i vidjeti, još da ti iz njega istresem uši, tek bi tada svog sveca vidio — pomišljam i onim poderanim turom vrdam i mrdam kao magare ušima prije revanja. A i meni došlo, ljudi moji, da revem, koliko od muke što me ta čaršijska uš pošprdno gleda, toliko od gladi i studeni. Tri dana, može se kazati, nisam ništa krušno stavio u usta, niti sam spavao, niti sam imao gdje spavati. Čim u parku legnem na klupu, ili me budi studen, ili milicija. Što ću, Bože, niti ima posla, niti prebijene pare u džepu. Koga god upitam za posao, samo me pogleda onakvog zamazana i poderana i okrene glavu od mene. Bar da mi je koji dinar za koricu kruha. Imao sam nekoliko stodinarki što sam ih ukrao od ćaće, ali ih u zao čas posudih jaranu Mati, no on ih ne vrati nikada. Kada ih zaiskah prije polaska na put, stade se kleti da mi nije dužan. Ja vičem: jesi, on viče: nisam, ja vičem: jesi, on viče: nisam i nadvika me. Što ti je, bolan, jaran i prijatelj. I sada ćeš mi kazati da ti ne može biti prijatelj najveći neprijatelj! Zamaglilo mi se i od gladi a nije lako kad su ti dvije magle u očima. I studeno, brate. Da se malo zagrijem, počeh skakati kao konj u vršaju pred jednim izlogom. Udaram onim kundurama o beton, tutnji ko da sto konja galopira ulicom. Svijet me gleda i samo se smijucka a meni se pljucka za svijetom, daj ti meni što u usta i topline, ali toga nema. Osim magle i studeni u čaršiji za seljaka ništa drugo nema. Sama magla i svukud magla, gusta, studna i ledena kao smrt.

— Oh, Bože, da mi se samo najesti i ogrijati — uzdišem i samo što ne zaplačem. Kako muka zakon mijenja, tako se i ja u toj muci dosjetih prositi. Sjedoh pred jedan izlog turski, uzduljio vrat, iskrivio usta kao da sam šlagiran, ispružio desnu ruku koju sam tako udesio kao da je sakata od rođenja i stadoh jaukati i kukati.

— Darujte me, braćo mila, u daru vam sreća bila, što vi meni Bog to vama, sačuvo vas od dušmana... — vapim, čuje se na kraj svijeta, ali opet ništa. Samo se ljudi maskare sa mnom. Jedni viču: šta si zabijelio očima i usakatio se, a mlad zdrav. Drugi se opet rugaju što spominjem Boga: kakav Bog i koziji rog, to naprednu čovjeku kao što su Sarajlije nije potrebno.

— Ma, Pilipe, muško si, majku mu, ako ti je ćaća mogao i prvi i drugi rat voditi i toliko muke prebroditi, čak rat i izgubiti i opet svoje trubiti, što ti ne možeš podnijet ovaj glad i studen dok ne zaradiš koricu kruha svojim rukama — digoh se i nastavim tražiti posla. Kucat ću od vrata do vrata, pitati ljude treba li im nešto raditi samo da mogu zaraditi za kruh i put nazad jer vidim: nema nigdje obješenih samuna, pogotovo u čaršiji kao što je ova koja ne drži ništa ni do Boga ni do ljudi.

— Bože, daj nafaku siromaku. — Idem čaršijom i molim Boga. Najednom mi pred očima zape crkva. Naša je, vidim po zvoniku. I još dva zvonika, bolan, dika ih gledati. Zašiljili do pod samo nebo. A i crkva ko harman velika. Ja crkvetine, ljudi moji. Naša joj ne može ni na jednu ruku polit. U njoj bi se okretalo pedeset naših. Viša je od najvećeg harmana. Prostrla se od brda do brda i zajašila pola Sarajeva. Ja crkvetine, ljudi moji. I iznutra imaš šta viditi. Oltar do oltara, svetac do sveca, kip do kipa, ali ne

vidim sandučića gdje se ubacuje novac za sirotinju, to jest na poštenje i čast svetom Anti. Nema je. Zvirlam očima, tražim je, ali nema je.

— O moj Isukrste, što si to dopustio da se ukine sadaka za siromaka, zar nisi sam rekao da nema većeg milosrđa nego gladna nahraniti, žednoga napojiti, gologa obući.... — nabrajam ja i uzdišem ali i razmišljam što je i s ovom našom lijepom rimokatoličkom vjerom, i ona okrenula leđa siromaku, i ona zaboravila onu Isukrstovu, milost ga i slava budi, koji je kazao: »Tko bude sirotinju uslužio, kraljevstvo je Božje zaslužio.« I dok je tako razmišljam i uzdišem, kad začuh korake iza leđa. Okrenem se, kad imaš šta viditi. Prema meni ide žensko u pratarskom odijelu. Vuče joj se onaj habit ili mantija sve do zemlje kao u našeg pokojnog pra Pile.

— Ujme Isusovo, ujme Isusovo, od kuda žensko u pratarskom odijelu? — čudim se ja i gledam je raskolačenim očima kao u kakvo strašilo, Bože mi oprosti i sveti Ante.

— Tko si ti, čovječe? — izdaleka me upita. Ne smi ni blizu mene, toliko se uplašila mene, mog pogleda i mojih prnja.

— Ja sam Pilip zvani Vucibatina, sin pokojnog Frke iz Velikih Gnjida — ja njoj strogo i službeno kako se i dolikuje u gradu i na svetom mjestu.

— Ja sam mislila lopov, oh, kako ste me uplašiti — procijedi ona tanko i rastezljivo kao mačka u vreći.

— A tko si ti? Ni žensko ni muško...

— Ja sam časna sestra Kleofina, sakristanka — istim glasom procijedi i pruži mi ruku. Prvi put u svom životu vidim časnu sestru. Gdje ćeš je vidjeti, bolan, u Velikim Gnjidama kada ne vidiš ni župnika sve dok netko ne umre. Stisnuh joj ruku. a ona ruka bijela, mekana i fina, o Kleofina, svetice Božja, samo što ne klekoh pred nju, toliko me obuzeše strahopoštovanje i neka pobožnost dok sam stajao kraj nje. Nema zbora, iz nje sve neka svjetlost sja, a ona kapa koja je pokrila sve, osim očiju i brade, kao svetačka kruna. I sestrica nekakva sva okrugla i puna, kao kip svete Gertrude što stoji kraj malog oltara u našoj crkvi.

— Svetica, ja šta je! I sve su časne sestre žive svetice, to im kazuje lice. — Tog časa bio sam sasvim uvjeren u to.

— Što si tako umazan i rutav? Da nisi prosjak? — upita kada obiđe dva-tri puta oko mene kao oko kakvog spomenika ili kipa a onda sklopi ruke i poče šaptati nešto. Siguran sam sto posto da je molila Očenaš da je ne orobim ili što drugo jer joj je ona brada počela dhrtati dok je iščekivala odgovor. Dhrti, ljudi moji, sve joj se ona kapa, kao Joskanova harmonika, rasteže od straha.

— Herceg-Bosna puna je fukare, s dana u dan nesreća je tare, eto zašto sam ovakav umazan i rutav.

— Vi ste neki narodni guslar — malo slobodnije procijedi sada, ali opet je to više sličilo mačijem mjaukanju ili nekom čudnom neshvatljivom jaukanju nego ljudskom govoru.

— Što li tako jaučeš ili njaučeš, što ne govoriš ljudski kao i moja sestra Mare, ili tetka Kate, ili strina Luce, žarko ti sunce — hoću da je upitam, ali neću. Radije je upitah što mi stalno govori vi, a ja sam samcat.

— Tako se u gradu govori, to je gospodski govor — tumači ona.

— Da ti kažem, moj časnički rode,
Daleko ti mene od gospode,
Sporedno je koju vjeru ima,
Da l' se krsti il' abdest uzima,
Jedan im je đavo u pameti,
Svaki gleda seljaku oteti.

Čim spomenu gospodu, ja njoj ovako. I bi joj drago slušati sve dok ne spomenuh đavla. Tu me prekinu i pozva da što pojedem. To me obradova kao sunce smrznutu kokoš i odmah pođoh za njom. Pita me putem koliko je daleko to moje selo Velike Gnjide i je li veliko.

— Da nije veliko, draga moja, ne bi se zvalo Velike Gnjide. Ima tri domaćinstva više nego Mrakovo Polje, a samo Mrakovo Polje ima više od dvadeset i jedno domaćinstvo. I daleko je to, bona. Nije samo Bogu za leđima nego i vragu na leđima — počeh ja njoj izdaleka i Bog zna dokle bih da opet vraga ne spomenuh, vrag ga odnio, šta mogu kad mi je uvijek na jeziku.

— Ne spominji vraga, ti si krštena duša i nosiš ime velikog Isusova apostola — poučava ona mene u vjeri kao da nisam nikada crkvu vidio osim kada sam se krstio, a tako i jest. Di ćeš je vidjeti kad je moja kuća dalje od župne crkve nego sarajevski biskup od pape. Pita ona mene još za našu nošnju i da li bih htio mjesto poderanih šarvala na sebi obući nove novcate pantale od nekog pratra koji je prije nekoliko dana umro.

— Neću — viknuh ja kao da me netko udari kamenom u glavu. — Neću, neću, fala tebi di čula i ne čula, neću i ne bih svoje nošnje zamijenuo s biskupovom, kamoli s pratrovom — otimam se ja, ali ne zbog svoje nošnje, nego zbog mrtvog pratra. Šta će mi s mrtvog, pa još kad bi doznalo selo za to, bolje bi mi bilo s pokojnim pratrom u grob nego živ u selo.

— Toliko ti se sviđa tvoja seoska nošnja?

— To je najljepša nošnja na svijetu, samo što je na meni umazana i poderana, ali da je nova, ih, jadna ne bila — hvalim ja našu nošnju i pokazujem joj šarvale, gunjac, košulju širokih rukava, čarape, tozluke, svejedno što je sve poderano i umazano, samo da mi to ne svuče i ono onog pokojnog pratra ne navuče.

Stigosmo tako u kuću gdje ću se ko najesti. To nije kuća, to je kućetina. U nju bi mogle stati sve Velike Gnjide i opet bi pola ostalo prazno. Gledam, razgledam, ja kućetine, ljudi moji. Što će tolika i kome će tolika, a ni mačke ne vidim u njoj. Sve pusto i prazno, tišina kao u groblju.

— Kakva je to kuća gdje djeca ne jauču ni mačke ne njauču, kakva je to kuća gdje nema kriske ni vriske, to nije kuća, to je tamnica ili groblje — pomišljam sve dok me ne uvede ona časnica u neku sobetinu. Ja sobetine,

ljudi moji. Moglo bi se u njoj svezati sto volova, a opet nikog u njoj i ništa u njoj osim velikog stola i oko stola poredane stolice jedna do druge ko kuge zjape. Na tu jednu stolicu sjede me časnica i ode. Kuda će, šta ću tu sam, ali čini mi se nije ni otišla kad evo je sa čorbom i bijelim kruhom u rukama. Bijeli se onaj kruh, ljudi moji, kao taze snijeg na Raduši. I ona čorba mrsna, mrsnije nisam kusao ni na Božić. A, kruha, braćo moja, ah, čorbe, braćo moja! A i ona časnica brza i okretna, hitrijeg čeljadeta nisam sreo u životu. Pomišljam na svoju mater, naku nevoljku i sporu, dok zgotovi ručak, jaje postane mućak, toliko je spora a vidi ove brzine, ljudi moji. Nisam čorbu ni pokuso, donese i ostalo. Svega i svačega donese, a onu čorbu i onaj bijeli kruh odnese.

— Kud ga nosiš, ostavi ga! — viknem. Žao mi onog kruha, bijel kao snijeg a mekan kao duša. Kad ga usporedim s onim našim zobovim i ječmenim, bolestan bi ga čovjek jeo suva, netoli s nakom čorbom. Ah, kruha, braćo moja, ah, čorbe, braćo moja! I ono ostalo jelo u redu, uredno, vareno i pečeno ne može biti bolje, ali sve na stranu, a kruh i čorbu preda me. Još da je mjesto onoga stola bila sinija, pa onako turski za siniju a ono na siniji, uh! Za onim stolom nije čovjeku slatko ni jesti ni Bogu se moliti. I kad se čovjek krsti, ukoče mu se prsti, nema one mekoće i rahetluka kao za sinijom. Dobro sam se najeo i napio, nema šta. I više ne bih poželio ništa osim u kakovoj štali na sijenu ili slami zaspati, ali gdje je to ovdje?

— Znači, nećeš promijenuti odijelo? — opet me upita časnica kad bih gotov s jelom. — Bar uzmi pokojnikov drugi kaput da ti sakrije te prnje — nadoda kad ja ponovno odbih bez ikakva ustezanja. Počeh se nećkati i za kaput. Što će mi i što se trebam sramiti svojih prnja? Ustalom, uvijek je išlo skupa: golotinja i sirotinja. Vidiš golotinju — odmah vidiš i sirotinju i kolika golotinja — tolika i sirotinja. Po tome se i pružalo sirotinji, po toj golotinji. Koliko ti je zakrpa na torbi, toliko kruha u torbi. Za sirotinju je novo odijelo gotova propast. Tko će vidjeti bijedu u tebi, ako je novi kaput na tebi?

— Neću, sestro. Neka mojih ruta; dok je njih na meni, bit će i kruha u meni. — Sjetivši se te istine (a i toga s pokojnikom, jer nema ništa gladnije i jadnije nego s mrtva konja derati kožu), odbih i taj kaput. Čudi se ona, ali ne tufi. Sve misli da sam skroman i da mi je moje seosko odijelo draže od carskog, pa joj to bi drago. Pohvali moju skromnost i moju ljubav za svojim i nagradi me finim parama.

— Blago tebi što si tako skroman i što se ponosiš sa svojim, pa kakvo je, takvo je. Tko voli svoje, poštiva i tuđe — veli, pružajući mi pare. To ne odbih, i ne bih odbio sve da su pokojnog pratra. I dobro mi dođoše. Mogu se za to novaca i obrijati i ošišati jer sam bio zakosmuljio i zabrivenio, jedva su mi se oči vidjele od kosmulja. I odmah potražih brijačnicu. Ima ih na svakom koraku jer u gradu se ljudi vazda sređuju i uređuju.

— Faljen Isus! — viknuh, kao što je i red, čim uđoh u prvu brijačnicu, a onaj brico blenu u me kao da sam pao s neba.

— Ili si konj, ili čovjek? — dreknu.

— Vidiš da sam čovjek — ja njemu polako ali sigurno.

— Da si čovjek, pozdravio bi kao čovjek, šta ti je to »faljen Isus«?

— To je meni sve, a ako tebi nije, ne moraš ga faliti, ali ga nemoj ni kuditi.

— Ti svoju pamet prosipaj u svojoj crkvi, a ne u mojoj brijačnici — opet on kao mahnit.

— Ne diraj mi crkvu, ne diram ni ja tvoju brijačnicu makar je tvoja brijačnica puna đubreta, dok je moja crkva puna svetinja — ja njemu opet polako dok gledam one kosmulje po podu još od austrougarske okupacije. Ah, ljudi moji, nije onu brijačnicu pomeo ima sto godina, a usred Sarajeva. Prljavija od naše klanice. I on nekakav ko krmak, da oprostiš. I one slinave gubice objesio do pola brade. Na njima se prilijepila cigara kao glista na balegi. Ružan, smrknut i ljut, ćaću bi ti ubio kad bi mogao.

— Vlaše, kosa ti je prljava ko u krmka.

Kada mi nije ništa smio na moju prijetnju, na pola šišanja opet poče izazivati. Ja šutim i trpim, ali neću dugo.

— Puna ti je glava kozijih brabonjaka, nisi je opro kako si se rodio — opet on dok šiša. Da bar šiša. Čupa, ljudi moji, boli kao da čupa iz pete, a ne iz glave. Ja i dalje trpim i šutim. Strpljen — spašen, i vjera me uči, a čuo sam i od pokojnog pra Pile, mog imenjaka, da treba trpiti i šutiti ako želiš živjeti u miru. I strpio bih se do kraja da mi ne zaračuna duplo.

— Daj duplo zbog prljavštine — reče kada me ošiša i obrija.

— Šta duplo, kakvo duplo? — šišnu u meni krv i odjednom šakom u trbuh. Ljudi moji, ja sam zamišljao da je onakav debel pun snage i neka sila, ali to bi obična gnjila panjina. Čim ga se dotakoh, odmah se spotače i pade kao gnjila kruška. Jest taj čaršijski svijet gnjil, ljudi moji, a opet jesmo i mi seljaci jaki kada se radi o parama. Osta on na podu, a ja pobjegoh i bez troška prođoh, fala dragom Bogu i svetom Anti Padovanskom.

Tražeći posla put me donese na jednu njivu. Sva betonirana. Zovu je gradska pijaca ili tržnica. Ah, braćo moja, šta sve tu ima. Samog mesa na vagone. I janjetine, i ovčetine, i govedine, i junetine, i teletine, i krmetine, i konjetine, pa sira, pa krompira, pa kupusa, pa masla, pa jaja, ma svega i svačega. Kada sam to vidio, samo što nisam zaplakao od neke muke.

— Gledaj — velim sam sebi, ja kome ću — gledaj, u mojim Velikim Gnjidama mesa ni za lijeka makar što je selo puno hajvana, a gledaj ovdje! Sve što valja, čaršija pojede. Ćaću mu njegova, što ovaj čaršijski svijet živi, a ništa ne radi. Samo šeta i zvirla očima gdje bi što ušićario i kako bi seljaku podvalio. A to mu, fala Bogu, nije teško jer su još uvijek našem seljaku uši pri duši, on ne zna da je živ ako ga nešto ne grize. Ne može se te uši nikako riješiti, ne može, a i neće, ako ćemo pravo. On se na nju naučio, on se s njom skućio, i bez nje ne zna da je živ.

Šetam tako i gledam kako se živi i uživa, ako ništa valjalo mi je to što sam došao u Sarajevo, kad me netko s leđa ufati za rame. Mislim: neki po-

znanik, a od kuda opet ovdje poznanik, kada ne zna ni brat brata i ne će da ga zna ovdje? Kad ono milicioner.

— Ajde, jarane, odakle si i došao — rekoše mi nakon dugog ispitivanja u nekoj kancelariji i utovariše me kao stoku u vagon ravno za Bugojno. Tada je još vozila ona uskotračna od Sarajeva do Gornjeg Vakufa, samo se jedan krak odvajao u Donjem Vakufu za Jajce.

Stigoh kući, kad ćaća ne da u kuću. Zaključao kuću i sa tavana viče:

— Grom te smlatio takvog blentava. Puna kuća sirotinje i golotinje a ti mi se vraćaš. Još uz to daj otkup, daj porez, daj sav imetak . . . — nabraja ćaća s tavana i ne dade mi u kuću.

— Što si me rodio kada ne znaš kuda ćeš sa mnom? — htjedoh doviknuti ocu, ali opet nisam. Znam: ni njemu nije lako. Šta ću, kud ću, ništa drugo već u pojatu. Uvalim se i odležim dva-tri dana na golom podu. Nema slame ni za pasje leglo, go pod, ali šuti i trpi. Razmišljam kud bih i šta bih, kad se sjetih da je puno selo ratnih udovica. Priljubit ću se kojoj od njih, što mogu drugo. Razmišljim kojoj bih, ali koja god valja, svaka je neprijateljska udovica. Nezgodno se sastati s unukom čiji je djed bio u neprijateljskoj vojsci, kamoli živiti sa ženom čiji je muž bio neprijatelj, nezgodno i opasno makar je mrtav, razmišljam, ali kako glad ne pozna nikakav strah, priklonim se Mari pokojnog Prpeše. Od Mare sam prešao Jeli Ćumurovoj, od Jele Ćumurove Ivki Drndalovoj i tako redom. Čim bi se počelo nešto šuškati po selu kako Pilip Frkin šuruje s ovom, ja onoj. I tako sve dok ne pođoše ljudi odlaziti u Njemačku na posao. Tada se meni svanu, i to je zlatno doba moga života. Počeše ljudi ženama paretine slati a ja oko žena počeh svoju politiku tkati. Ide, ljudi moji, kao po loju, glatko i namazano. Ja života, ljudi moji, ja života! Pogotovo kada se uvalih u kuću Joze Prpeše, rođenog brata pokojnog Ive, Marina muža (s njom sam već davno raskinuo svaku vezu). Jozo šalje marke a meni kao u krilu rođene majke u njegovoj kući. I tako tri godine. Ja bih se mako čim Prpeša dođe kući, a čim bi on od kuće, ja u kuću. Osladilo mi se u njegovoj kući kao muhi u medu. Žena bez djece a kuća kao kutija čista i topla. I ona uredna žena i na oči poštena, nema joj se šta kazati.

— Uživaj, Pilipe, dosta si patio. Uživaj, jarane, kod jaranice, uživaj, imaš svega. Imaš kod nje čak i zeljanice! — snatrio bih izvaljen na otomanu i uživao gledajući jaranicu kako usrdno i nježno sprema ručak ili večeru svom jaranu.

Vako, jednom, gotovi ona večeru, ja se izvalio pijan na sećiju, vatra u peći pucketa, dok vani snijeg pada i smrklo se kao u paklu, prava mećava. U kuhinji mir, tišina i toplina kao u kolijevci. Odjednom netko bubnu nogom u vrata. Tko je, šta je, kad glavom i bradom Jozo Prpeša. Selo mu za me reklo, pa je iznenada došao kući da se uvjeri je li istina.

— A tu si, kurvo kurvanjska — dreknu i s nožem u ruci ravno k meni. Žena vrisnu, ja krisnuh i izbih mu nož iz ruke. Kako mu izbih nož, tako ga udarih glavom u trbuh. On u tepsiju, ja preko tepsije kroz vrata u maglu. Što je bilo kasnije, odmah ćeš čuti. Mjesto da čovjek ženu izlema kao kravu

u kupusu i zatjera je iz kuće, on prodade kuću a ženu pod ruku i s njom u Njemačku. — Tu bi Vucibatina stao a onda teško nastavio: — Od tada evo lutam kao izgubljen. Ušao neki nemir u moju dušu pa se nigdje smiriti. Hodam i vucam se od kuće do kuće. Prosjačke torbe ne nosim i ne prosim. Evo ovako svoju priču ispričam i od toga živim. Lijepa riječ, to je kao melem na ranu, a lijepa priča, pogotovo u današnje vrijeme kada se malo priča a više bulji, znači mnogo. Bar za mene koji ovom svojom pričom oživljavam svoj život da ne mislim na osamljenost. Težak mi je bio život dok sam gladovao, ali opet su osamljenost i izgubljenost veći nego glad i golotinja. Izgubljen i osamljen čovjek najveća je sirotinja. A ja osamljen i izgubljen živim već desetak godina. Osim svoje priče nikoga nemam.

***

Lani, pod starom bukvom, gdje ljeti ovce planduju, usred zime našli su lovci Vucibatinu. Sjedio je na hladnu kamenu, sam, ali ne osamljen. Smrt je drugovala s njime.

Gospode, da li je gore kod Tebe našao svoj smiraj, da li si mu Ti podario malo ljubavi i pažnje, malo topline i bliskosti u društvu svojih izabranih, kada je već ovdje na zemlji morao drugovati samo sa svojom pričom?

NE ZABORAVITE NA
PRET — PLATU!

Ivo BALENTOVIĆ

Na grobu Mare Švel

Jesen. Lišće ruji, vene, kvrči se i opada. Prolazim Vrbanjom, lijepim selom šokačkim, u kojem je Mara Švel provela znatan broj »zlatnih godina« svoga života. Koračam glavnim sokakom, a on je u selu i najljepši jer ima dva reda raskošnog drveća što u ljeti skriva fasade skromnih seoskih kuća, čini ukras sokaku a ljudima pruža ugodnu debelu hladovinu u časovima predaha i odmora. Pa i djevojke Vrbanjke nekada su pjevale:

Evo šora di je dika moja,
Evo kuće di je moje luče
I klupčice di mi ljubi lice ...

Dan tmuran, turoban a sivi se dimovi vuku nisko, iznad krovova i krošanja, kao da će svakoga trena zakišiti. Na mahove i dolepršа poneka kišna kapljica. Tada se opet, iznenada, između oblaka probije jesenje sunce. Javi se vjetrić i krošnje blago zašumore, kao da pričaju priču o životu koji je bio i prošao, priču o jesenjem umiranju, priču o skrivenoj suzi osamljenih staraca koji se još samo sjećaju ...

Koračam. S mislima. Sjećam se prvog, davnog, susreta s Marom Švel u tome selu, tamo tridesetpetih godina, kad sam tek bio zakoračio u mutne literarne vode ... U njenoj »gazdinskoj« kući, lijepoj zidanici, kraj koje netom prođoh, sjedili smo u prostranoj kuhinji, za velikim bijelim stolom i živahno razgovarali. I već nakon kraćeg razgovora, sjećam se kao da je danas bilo, osjećali smo se poput davnih znanaca, prijatelja, ljudi koji se razumiju i koje veže zajednička ljubav prema knjizi i književnosti. Mara je tada imala već u pripremi svoju zbirku priča i zapisa o šumi i Šokcima, pa je već bila i u kontaktu s Isom Velikanovićem i Maticom hrvatskom. »Čovjek mora nekoga imati«, govorila mi je. »Nekoga tko će ga poduprijeti, progurati; to prije, ako živi u dubokoj provinciji, kao što je slučaj sa mnom, pa trenutno i s vama.«

»Ja nemam nikoga«, rekoh joj s tužnom notom u glasu. Ona se nasmijala vedrim, zdravim smijehom, i još uvijek čujem taj njen smijeh, kao i glas u dubokom altu, njene riječi bodrenja i ponovo uvjeravanje kako treba »nekoga pronaći«, nekoga »tko može biti od pomoći«, jer sâm čovjek jednako je što i izgubljen čovjek. Govorila je kao starija mlađemu. Bila je zrela žena, sa životnim iskustvom, žena u najljepšim godinama, ne čak niti lijepa, ali simpatična, zanimljiva, samosvjesna i naobražena.

Drugi naš susret desio se u prvoj fazi strašnog svjetskog rata, mislim početkom 1942, u redakciji tadašnjeg Hrvatskog ženskog lista, pa zatim još jednom nešto kasnije, u njenome stanu (koji je bio na nekom katu Napretkove palače), a zatim se nismo vidjeli kojih desetak godina, prolazeći u međuvremenu kroz život u znaku »ili — ili«, u znaku opstati ili nestati. I kad smo se sreli, u Zagrebu, u stanu na Marulićevu trgu, mogli smo samo s tugom ustanoviti da više nismo »ni prijašnji«. Vrijeme nas je operušalo. Godine i mnoge teškoće ostavile su svoje uočljive tragove. Ni Mara više nije bila ona odvažna i optimistična, čvrsta i mlada žena koju nekada nisu plašile nikakve zapreke. I ona je

bila kao književnica, na sreću s dosta čvrstom afirmacijom, »izvan kolosijeka«, u strani, pomalo u sjeni zaborava. Odmahivala je rukom i govorila kako joj je **svejedno**, našto sam joj odgovarao da je i meni dosta toga »svejedno«, ali da je takvo stanje prožeto duhom stagnacije i nije garancija napretka u književnom radu. Kod nje se zapažala i nervoza, nešto skepse, prve fizičke boljetice, što se kasnije, iz godine u godinu, sve više usložnjavalo; i zdravstveno stanje Mare Švel u posljednjih je desetak godina bilo veoma slabo, pa ju je to, na koncu, fizički slomilo ...

Daljnji moji susreti s Marom Švel nisu bili česti, a i kad bih je u godini ili u toku dvije godine posjetio, ne bi takav posjet trajao dulje od najviše jednoga sata. Međutim, bili smo u kontaktu, gotovo bi svakog mjeseca (ili barem 2-3 mjeseca) u razdoblju od kojih 20 godina, razmijenili opširnije pismo o književnim zbivanjima i zanimljivim novostima, o ljudima, najvećma o raznim birokratima, farizejima i karijeristima i njihovim manipulacijama u odnosu na plasman rukopisa pojedinaca, sada doista osamljenika, bez mogućnosti većeg publiciteta ...

Mara je dosta pisala, ali i trpjela zbog zdravlja koje joj je bivalo sve slabije i tjeralo je da obilazi bolnice i sanatorije. Ja sam joj uvijek preporučivao rad kao najbolji »lijek« i najblagotvorniju terapiju za izlaz iz fizičkih i psihičkih kriza. Prihvaćao sam i neke njene rukopise na čitanje, pa i na prepisivanje. A i ona je neke moje proze, kao i lirsku zbirku »Balada o rastanku«, čitala s nužnim, umjesnim primjedbama. Njen zdravi, optimistički smijeh nije se više javljao ...

Lišće šuška po nogama prolaznika, bakrenasta boja osvaja oko, dan svojom tmurnošću nameće tugaljiva razmišljanja. Sračunavam godine i vidim da je za nama već preko pet godina od Marine smrti. Umrla je početkom prosinca 1975. U lakome hodu širokim jesenjim sokakom krećem prema seoskom groblju. Nalazi se na kraju sela, kraj makadamske ceste što vodi u Drenovce.

Ulazim u to groblje, prostrano, ponešto čudno, na niskom podvodnom terenu, pa zbog toga mnoge grobnice, svakako imućnijih ljudi, predstavljaju kamene gromade, prave mogile, jer se zbog prodora vode za kišnih proljeća ili jeseni grade s mnogo cementne mase.

Tražim obiteljsku grobnicu s natpisom SCHWELL. To je, rekoše mi, jedna od priličnog broja sličnih s germanskim prezimenom, obiteljî porijeklom iz Austrije ili Bavarske, koje se u ove krajeve, pa i u Vrbanju, doseliše u toku prošlog ili čak pretprošlog stoljeća. A kao što znademo, Mara Švel je slovenskog porijekla, s prezimenom Gamiršek; njeni su, u svoje vrijeme, Savom i na splavima doplovili u Srijemsku Mitrovicu i tu se okućili, pa i obogatili.

Napokon stojim pred crnim obeliskom i cementnom pločom pod kojom počiva suprug spisateljičin Franjo, kao i neki članovi obitelji. U samom postolju obeliska nalazi se svježe uklesano: Mara Švel Gamiršek, godina rođenja i godina smrti.

Groblje tiho, osamljeno, na sredini oronula crkvica s nakinutim tornjićem na kojemu je roda napravila gnijezdo. Dan i dalje tmuran, sunce se još uvijek pojavi, pa sakrije, i tako naizmjence. I na groblju prevladava crvena boja. Posvuda cvate kojekakvo jesenje cvijeće, najviše krizantema (koju Šokci nazivaju »lipa Kata«). Tiho je, nema nikoga, radni je dan, na redu je branje kukuruza, i sabiranje šećerne repe. Stojim, razmišljam, prizivam sjećanja, zurim u crni obelisk i u sebi raspredam o smislu pokojničine želje da joj upravo ovdje bude posljednje počivalište, tu, u Vrbanji, pokraj muža Franje, među tim Šokcima što ih je orisala svojim svestranim perom, uz te pojedince, pošokčene Švabe, kojima su na grobu najvećma kameni spomenici, jer su uglavnom bili ljudi imućniji nego sitni domaći ratari.

Kad je u Zagrebu umrla i u Vrbanji sahranjena, Mara Švel je dovela u nemilu dilemu neke domaće ljude u Županji i Vrbanji, one naime što bi se reklo »od vlasti«, jer je netko šušnuo kako je »surađivala sa Švabama«, pa joj zbog

toga ne treba ići na posljednji ispraćaj. I meni to reče jedan od tih, moj dobar znanac, nedavno naglo preminuli Stipa Leaković, koji je predložio da se ide, ali — nije bilo prihvaćeno. Pita me on šta ja o tome znam, a ja mu velim da je, može biti, Mara u ono teško doba, ispila koju kavu s nekim Švabom jer je govorila i prevodila s njemačkoga jezika. Konačno, kažem mu, ona je naša prvoklasna šokačka spisateljica, pa i ugledna hrvatska, može li se to poreći? Ne može, kaže on, i klima glavom, i dodaje: »Šta ćeš, kad smo sitni...«

Stajao sam kraj groba Mare Švel i motrio ostale humke u nizu, u nizovima, svjestan da su upravo tu svoj počinak našli mnogi oni njeni junaci: Verke, Đenke, Tene, Marije, Žave, Ive, Tunje i cijela galerija jučerašnjeg svijeta kojega više — nema.

Sjećamo se dakle kako je bilo: Maru Švel ispratili su iz Zagreba, mrtvu, s vijencima i govorima, ali na sahrani u Vrbanji bio je samo seljački svijet. I tisak, taj naš dnevni tisak, što je nedavno prešutio Miroslava Vaupotića, ostao je nijem i povodom Marine smrti. Izim »Marulića« i nekih katoličkih listova jedino je u »Glasu Slavonije« povodom sahrane u Vrbanji izašla bilješka iz pera Stjepana Tomića a nešto kasnije i člančić (sa slikom) pisca ovih redaka.

Odlazim prema Drenovcima, Gunji, Brčkom, a za mnom je turobno vrbanjsko groblje; za mnom su godine: razgovori, osnove, nade, razočaranja, patnje, lomovi, suze...

Jesen na ravnici. Rujne, bakrenaste boje s obje strane ceste. Vrane u letu. Orači u razgaru posla. Tovari žutog kukuruza promiču cestom i žure u bazu. Život se giba, teče, kao i uvijek: nezaustavan, pun grča, žurbe i tempa, dan je već na izmaku a za mnom je ostao jedan crni grobni obelisk, u samoći, kao da stalno očekuje: hoće li se kraj njega netko zaustaviti...

NOVE PUBLIKACIJE

1. *Andrija Nikić: FRANJEVAČKA KNJIŽNICA,* Mostar 1981.
2. *ISTARSKA DANICA 1982,* Pula 1981.
3. *Stanko Belaj: MAJKA (II. dio),* Zagreb 1981.
4. *Josip Ante Soldo: VISOVAC* (vodič), Čakovec 1981.
5. *ŽUMBERAČKI KRIJES 1982,* kalendar, Zagreb 1981.
6. *Augustin Pavlović: STOŽERI KRŠĆANSKE VJERE* (spisi sv. Tome Akvinskog), Split 1981.
7. *Tomo Vereš: IZABRANO DJELO SV. TOME AKVINSKOG,* Zagreb 1981.

Zvonimir KULUNDŽIĆ

O Krležinoj religioznosti

Pisano u ranu zimu god. 1980. — a predstavlja zapravo fragment iz daleko veće i mnogo kompleksnije studije o Krleži i njegovu stvaralaštvu.

U v o d

Proteklog ljeta jedan je — nazovimo ga tako, uvjetno — verbalni književni incident, koji nije imao nikakve veze s Krležom kao jednim od najplodnijih i najutjecajnijih književnika što smo ih ikada imali, nespretnošću jednog od njegovih nepozvanih laudatora — i to *laudatora temporis acti* — skrenut na njega, i upozorio nas je na jedno do sada neuočeno, bolje rečeno nesagledano pitanje u vezi s njegovom pojavom; na problem Krležine religioznosti. A baš to će se, kad se bude pristupilo temeljitijem, kompleksnom ispitivanju fenomena Krležine uloge u vremenu u kojem je živio i djelovao, pokazati — u v j e r e n s a m — jednom od osnovnih komponenata njegove ličnosti. Zbog toga će biti vrijedno da se ovdje malo zadržimo na tom pitanju; dakako bez pretenzija da ga do kraja iscrpemo, zadovoljavajući se samo time da ga bar naznačimo.

Ali, prije toga nešto o prethistorijatu tog — kako ga nazvah — *incidenta.* Formalni početak je poziv što ga je prvih dana srpnja 1980. uprava kazališnog festivala, poznatijeg pod imenom *Dubrovačke ljetne igre,* u svojoj jubilarnoj — tridesetoj — sezoni, uputila dubrovačkom biskupu dr. Severinu Perneku. Odgovarajući na taj poziv, on je 6. srpnja 1980. *Upravi Dubrovačkih ljetnih igara* uputio ovo pismo:

»Poziv na svečanost otvaranja ovogodišnjih ljetnih igara, upućen mi od naslova, ne predstavlja nažalost za mene nikakvu počast, nego me se naprotiv doima kao jedna makar i nehotice nanesena teška uvreda.

U programu naime ovogodišnjih ljetnih igara, koji mi je dostavljen uz spomenuti poziv, navedeno je da će se tri puta, i to pred Isusovačkom crkvom, prikazati *Glorija* R. Marinkovića — komad koji, osim nedostataka istinskih i objektivnih umjetničkih kvaliteta, svojim javnim izvođenjem vrijeđa najsvetije osjećaje svih naših katoličkih građana, koji tvore većinu stanovnika našega grada i kraja, poznata u svijetu sa svoje kulture, skladnosti, plemenite i istančane osjetljivosti za dolično poštivanje svake ljudske osobe i njezinih uvjerenja i osjećaja, pogotovo onih najsvetijih.

Zvati mene na prisustvovanje otvaranja ovogodišnjih *Dubrovačkih ljetnih igara* ispada, zato, kao poziv da ja, službenik i najviši predstavnik svih katoličkih građana ovoga grada i kraja, preko spomenute teške uvrede jednostavno prijeđem ili, točnije, da tu uvredu, svojim prisustvom, javno aprobiram kao nešto umjesno i dopustivo.

U vezi, dakle, s iznesenim smatram da imam puno pravo, u svoje ime i u ime svih vjernika katolika, izraziti Naslovu naše najdublje ogorčenje — zajedno s najenergičnijim zahtjevom da spomenuta uvreda, koja nam je nanesena, bude popravljena time što će se *Glorija* R. Marinkovića ukloniti iz programa ovogodišnjih *Dubrovačkih ljetnih igara* i zaprijećiti njeno izvođenje. — Dubrovnik, 6. srpnja 1980.«

To pismo publicirano je u zagrebačkom vjerskom listu *Glas koncila*, 27. srpnja 1980 (god. XIX, br. 435, na str. 4) — a već u slijedećem broju, u broju 436, od 10. kolovoza 1980, na str. 2, nalazimo i ovo *Saopćenje sa zasjedanja konferencije biskupa Splitske metropolije:*

»Konferencija biskupa Splitske metropolije, u koju spada i dubrovačka biskupija, na svojem redovnom zasjedanju u Šibeniku, na dan svetoga Jakova, dne 25. VII. 1980. — razmotrivši protest dubrovačkog biskupa dra Severina Perneka, objavljen u *Glasu Koncila* br. 15 od 27. srpnja 1980. pod naslovom *Povodom Marinkovićeve Glorije na Dubrovačkim ljetnim igrama,* u potpunosti se složila s tim protestom.

Biskupi Splitske metropolije žale da se na takvoj jednoj kulturnoj manifestaciji međunarodnih razmjera vrijeđaju osjećaji katoličkih vjernika, te se pred javnošću ironizira katolička crkva i kršćanska kultura. Prikazivanje *Glorije* je jedan od tolikih protuvjerskih izazova s kojima bi trebalo već jednom prestati. — Predsjednik dr Frane Franić, nadbiskup-metropolita.«

Jedanaesti dan nakon objavljivanja tog *Saopćenja,* a gotovo mjesec dana po njegovom izglasavanju na biskupskoj konferenciji u Šibeniku, zagrebački tjednik *Oko* (god. VIII, br. 202), od 21. kolovoza 1980. pretiskao je na svojoj drugoj strani, bez ikakva komentara, ali očito kao odgovor kako biskupu Perneku, tako i konferenciji biskupa *Splitske metropolije,* jedan Krležin tekst[1] od prije trideset i dvije godine, objavljen u beogradskim *Književnim novinama* (godina I, br. 24, str. 4), još 27. VII. 1948. Uz taj tekst u *Oku* dodana je i golema slika (26 x 10 cm) panorame dubrovačkog *Straduna.*

Da nije bilo tog gesta lista za kulturu, *Oka,* stvar bi vjerojatno ostala na ta dva protesta i — *život bi tekao dalje.* I zaista, u vrijeme kad su se predstavnici državnih vlasti i Partije s jedne strane i najviših crkvenih krugova s druge strane u Hrvatskoj veoma konkretno zbližavali (u ime čega je čak jedan od ovih posljednjih izabran za izvanrednog člana *Jugoslavenske akademije,* na nemalo iznenađenje cjelokupne javnosti) — iskopati iz prašnjavih i već požutjelih novinskih kompleta jedan Krležin novinarski članak iz vremena kad je sukob između Katoličke crkve i državnih i partijskih vlasti bio na svom vrbuncu, bilo je zaista politički nepametno.[2]

I nakon ovog uvoda, koji objašnjava povod objavljivanja ovih razmatranja, iz jedne veće i još nezavršene cjeline, pristupit ću osnovnoj temi ovog priloga. Pri tome ću nastojati, na što sam se već unaprijed odlučio i što posebno naglašavam prije nego što pređem na taj dio posla, da dajem što manje svojih vlastitih interpretacija i komentara o Krležinoj religioznosti, jer bi se sve to moglo

1 *Brašančevo u Dubrovniku.*

2 Jedino »racionalno« objašnjenje za taj gest čini mi se da bi trebalo tražiti u činjenici da se Krležina ličnost već decenijima ne tretira u našoj oficijelnoj i privilegiranoj publicistici, uključujući tu — na žalost — i znanstvene rasprave i sveučilišne katedre, kao književna pojava, čiji sudovi moraju biti predmetom književnih prosudbi i diskusija, nego kao karizmatska osobnost, o čijim se sudovima ne može diskutirati, i kojoj se može samo diviti, a svako odstupanje od tog ustaljenog kanona izaziva bijes dobro plaćenih laudatora i kabotena. — To je, uostalom, zapazio već prije dvije godine Vojmil Rabadan u svojim *Theatralia et alia* u ovom časopisu (vidi br. 4, za god. 1978, str. 378—381).

Reagirajući na razna neukusna i čovjek bi rekao gotovo pubertetska pretjerivanja po našoj publicistici (i ne samo njoj) povodom proslave Krležine osamdesetipetogodišnjice života, Rabadan je dobro napisao: »I nitko tim profanacijama i manifestacijama jednog književnog opusa, kojemu s druge strane iskazujemo najviše počasti, ne staje na kraj, čak ni sam autor. (...) Čitava proslava Krležine visoke dobne i stvaralačke obljetnice produžila je tradiciju, koja od početka prati ovaj život i rad, te ga ili diže do najviših vrhunaca pohvalâ i priznanjâ ili ga obara u najdublje ponore negiranja i grdnje: ni jedna temeljita i objektivna studija nije ih do danas ni pokušala cjelovito i svestrano obuhvatiti i prikazati, odmjeravajući nepristrano i ravnopravno njihove blistave i tamne časove i strane te vremenske i ostale uvjete u vrijeme njihova postanka i razvoja. To će se, vjerojatno, izvršiti tek onda, kad prestane krležinska ‚konjunktura' i kad se tome posveti netko ‚čist od sluganskog laskanja i od podlog vrijeđanja' — kako je Alessandro Manzoni intonirao svoju, negda jako poznatu, pjesmu u smrt Napoleona I.«

Tu, dakako, ne treba zaboraviti ni tekst Tomislava Ladana *Kritika oko Krleže,* objavljen u *Vjesniku* četrnaest godina ranije, dana 10. svibnja 1964. i pretiskan u knjigu *U škarama,* na str. 131—137, Zagreb, 1965.

i nehotice pretvoriti u konstrukciju, i nastojat ću što više prepustiti riječ samom Krleži; njegovim tekstovima, koji će svakako govoriti najbolje kao autentični dokumenti, kojima i ne treba posebnih komentara.[3] Zbog toga se neću ustručavati niti od podužih citata, jer će samo na takav način čitalac moći steći dojam da ja tu zaista ne manipuliram s tekstovima, s istrgnutim citatima i polovičnim rečenicama, nego da mu prepuštam da si on sam izgrađuje svoje zaključke, a svoju ulogu pri tome ograničit ću uglavnom na prezentaciju autentičnog materijala.

Davno je rečeno: *Facta sunt potentiora verbis.*[4]

Impresije iz najranijeg djetinjstva

Za vrijeme drugog svjetskog rata Krleža se povukao u potpunu izolaciju od svakog javnog života, i to je za njega bilo vrijeme, kako se sam izrazio neposredno po završetku tog kriminalnog ludila, kad se u njemu »čovjek u čovjeku usitnio do nevidljivosti«.[5] Ne navršivši pedesetu godinu, razmišljajući o pređenom životnom putu, meditirajući o svom djetinjstvu, prizivajući si u svijest slike iz onih davnih, prohujalih dana, on je u svoj Dnevnik, *polovicom jula 1942,* zapisao slijedeće redove, koje zbog njihove važnosti za temu o kojoj govorim moram donijeti u povećem citatu:

»Po fragmentima kojih se sjećam, bio sam dijete razigrane uobrazilje; od prvih dana svoga pamćenja uživao sam u polurasvjeti crkvenoj, kada u dnu mračne lađe paluca dušica ili pucketa plamen svijeće, sa čađavim plamenom koji titra okomito, uznemireno, a vani se čuje cvrkut lastavica. Uzdasima starih bogomoljki u polumraku crkve prisluškivao sam kao tajanstvenom objavljenju žalosti, nejasne i neshvatljive. Na liniji simpatije, to mi je bilo čudno slušati kako uzdišu žene u polumraku, kao da ih nešto boli, a grmljavina klecala u praznoj crkvi djelovala je na mene tajanstveno: u praznoj kući, u kojoj ne stanuje nitko, sprema se pokućstvo crkveno. Čudno! Polupljesnivi miris velike crkvene lađe, miris starih pergamena, u pomalo sagnjiloj koži, djeluje do danas podjednako intenzivno. Zapljusne li me i danas talas takva mirisa iz crkvenih knjiga, taj je doživljaj po svojoj snazi ravan onim davnim, prvim impresijama i ja ga mogu danas mjeriti s onim prvim mirisima prije četrdeset godina po intenzitetu, koji se još uvijek nije ishlapio. Sam po sebi takav miris nema za mene nikakve određene sadržine niti danas niti je može imati; u tim asocijacijama ima elemenata njuha iz davnih dana, i to je sve: ja njuškam po crkvama za mrtvim ljepotama kao pas. Te su asocijacije vezane za davne mirise čijim se slapovima moj njuh opio čudnim naslućivanjem nepojmljivo dubokih prostora potpuno slobodno, bez razmišljanja, jer nikada me nitko nije učio da njuškam po praznim bogomoljama, tražeći anđeoske tragove na nebeskim stazama. Bio sam u raznim gradovima po crkvama, u raznim raspoloženjima, njuškajući ustrajno za sjenkom svog vlastitog djetinjstva po kaptolskim crkvama. Koliko li se puta pri tome uznemirila moja dijafragma od gorke čežnje za nečim što je davno umrlo, što nam je bilo drago, a milina tog doživljaja još se nije ugasila.

Volio sam lamentacije na Veliki petak i to, koliko se sjećam, od najranijeg djetinjstva. Imao sam pri tome čudnu, upravo pogrebnu senzaciju uznemirenih crnih sjenki koje se miču mračne i nejasne, kao sjenke pogrebnih scena na ne-

3 Te problematike dotakao se, ali nekako prehermetički, i to isključivo na temelju izjava pojedinih lica u Krležinim dramama, i Rajmund Kupareo u svom prilogu *U potrazi za nadosjetilnim u dramama Miroslava Krleže,* u ovom časopisu (u br. 4, za god. 1978, na str. 343—357). Na kraju te svoje studije Kupareo naglašava: »Završavajući ova premišljanja moramo ponovo naglasiti da izjave lica Krležinih drama nisu i ne moraju biti suglasne s autorovim pogledom na svijet i život. To pravilo vrijedi ne samo za Krležu nego i za sve umjetnike i njihova djela. Iako se moj nazor na svijet i život ne slaže s onim Miroslava Krleže, ipak kao sljedbenik filozofije Tome Akvinskoga moram reći da se u jednome slažemo: u traženju istine. *‚Treba ljubiti* — kaže Toma — *i one s kojima se u mišljenju ne slažemo i one kojih mišljenje odbacujemo. I jedni i drugi su se trsili da pronađu istinu i u tome nam pomogli.'«*

4 Činjenice su jače od riječi.

5 Miroslav Krleža: *Književnost danas,* »Republika«, 1945, *Eseji* III, Zagreb, 1963, str. 100.

kim grčkim vazama u Louvreu (kasnije). Plutonski, haronski podzemno, mračno, duboko volio sam Jeremijin plač nad Jeruzalemom, i u muzici, kasnije, nikada nijesam doživio dubljeg uzbuđenja. *Recordata est Jerusalem dierum afflictionis suae... Peccatum peccavit Jerusalem.*

Od najranijeg svog sjećanja imao sam razvijen, ne ću da kažem prirođen, ali svakako snažan osjećaj za elegične događaje na sceni, a sve, što se zbivalo na Veliki petak u crkvi, bila je elegična predstava, ne samo po pogrebnim dekoracijama nego i po motivima. Svete crkvene slike presvučene tamnoljubičastim zavjesama, žrtvenici barbarski, razbojnički razvaljeni, svijećnjaci povaljani, čegrtaljke mjesto zvona klepeću pakleno, a jadno tijelo Kristovo leži krvavo i doista mrtvo, ukočeno na crnome suknu. Spava tu na odru nevina, krvava ljudska žrtva, stižu starice u crnini, plaču i ljube krvave rane Kristove: to je smrt, neshvatljiva, istinita smrt...

Dekorativni momenti oduvijek su od ogromnoga značenja kod svake propagande. Jedan od takvih bio je srebrni antependij pred glavnim oltarom Katedrale.[6] Na tom antependiju iz dječje perspektive baš ništa nije bilo jasno: srebrne šume, srebrni oblaci, mnogo drveća u blistavom srebrnom reljefu oko srebrne Marijine kolibice. Ništa nisam mogao da odgonetnem jer se suviše mnogo toga događalo na samome reljefu i bilo je blistavo uznemireno, ali sam fakat srebrne ploče ispred kamene menze bio mi je neizrecivo svečano drag. Volio sam one junačke kraljeve u srebrnom oklopu, ali velika ploha srebra djelovala je na mene sama po sebi kao masa blistave materije koja govori o uzvišenom, nebeskom bogatstvu. Od prvoga trenutka kako sam ugledao reljefno izvezene strane katedralnog *Božjeg Groba*, plastiku uznemirenih, halucinantnih događaja, gdje netko nad gomilom ispruženih ruku kao da drži zmiju, to (štikersko) remek-djelo[7] odgojilo je u meni smisao za goblene, koji mi i danas još govore nerazmjerno više od fresaka i od slika.

Kao *puer symphoniacus*[8] oko tih jeremijada najviše sam uživao u stihovima Jacoponeove poeme o majci koja oplakuje svoje mrtvo dijete: Stabat Mater dolorosa / juxta crucem lacrymosa / dum pendebat filius. / Cuius animam gementem, / contristatam et dolentem / pertransivit gladius. // O quam tristis et aflicta / fuit illa benedicta / mater unigeniti! // Quis est homo, qui non fleret / Christi matrem si videret / in tanto supplicio? // Quis non posset contristari, / piam matrem contemplari / dolentem cum filio?[9]

Sve se to može odrediti danas poslije toliko godina, samo posredno, pomoću intelektualiziranih novijih sredstava, upotpunjenih množinom asocijacija estetskih i kulturnohistorijskih, iskustvom čitavoga dugotrajnog ljudskog života. Onoga zvuka jeremijade i golgotskog plača od prije četrdeset godina više nema, on postoji samo kao jeka u mom vlastitom subjektivom pamćenju. Kada danas čitam Jacoponea de Todi: Non trovo loco dove mi nasconda. / Monte, ne piano, ne grotta o foresta. / Che la veduta di Dio mi circonda / e in ogni loco paura mi desta. // Tutti li monti saranno abbassati / e l'aire stretto e i venti conturbati. / E il mare mugirà da tutti i lati. // Con l'acque lor staran fermi adunati / i fiumi ad aspettare. / Allor udrai dal ciel tromba sonare / e tutti i morti

6 Radi se o baroknom srebrnom antependiju zagrebačke stolne crkve iz god. 1721, kojim se na velike blagdane oblaže glavni oltar sa tri strane.

7 Radi se o stvarnom remek-djelu vezilačke radionice što ju je zagrebački biskup Petar Petretić (1604—1667) osnovao u selu Vugrovcu kraj Zagreba, iz godine 1659, što je i danas još ne samo sačuvano u odličnom stanju nego je i u funkciji svake godine u uskrsne dane.

8 Dječak koji pjeva u koru.

9 Uz taj citat Krleža u bilješci ispod teksta dodaje ovaj prijevod iz jednog glagoljaškog rukopisa iz god. 1626: »Staše mati bolezniva / Poli križa sva plačiva. / Kadi sinak visaše. / Ćiju dušu uzdišuću / Zalujuću i boleću / Oštri mač prohoěše. / O kol tužna i žalostna / Biše ona blagoslovna / Maika jedinorodienoga. / I človik se ne bi plakal, / Maiku Karstu kad bi gledal / U toliku mučenju! / Ki se ne može požaliti / Karsta maiku prosmotriti / Svojim Sinom boleću...«

vedrai suscitare. / Avanti al tribunal di Christo andare / e 'l foco ardente per l'aria volare / con gran velocitate...[10]

To bi — danas — otprilike moglo da bude približnom mjerom doživljajnog, naime: treperenje dječje, gologlavo, nervozno, u hladnoj crkvi, sa znojnim jagodicama na vršku prsta i gutanjem sline: *Stabat Mater dolorosa.*

Jacoponea i danas više volim od Dantea, ne samo zato, jer se kod Jacoponea dvanaesterac miješa sa jedanaestercem potpuno sirovo, takoreći neškolovano, a i sam ne znam zašto više volim Paracelza od Goethea! Motivi ove simpatije ne će se otkriti ako se ova tajna srodnosti ne krije u kerempuhovštini. (...)

Voštani scenarij kuge u fjorentinskom Bargellu predstavlja otprilike ostvarenje ove moje subjektivne slikovite literarne strave oko jeremijade iz kaptolskog vremena. Plač Matere Božje u jednom crkvenom misteriju iz trinaestog stoljeća, kada kuka za sinom koji je nestao, samo je varijacija tih motiva koji mogu da posluže kao tertium comparationis: O figlio mio, tanto amoroso...«[11] (Itd.)

Nakon tih konstatacija Krleža se pita: »Zove li se takav intenzitet pjesničkog doživljaja *literarnim?*« — i odmah odgovara: »Što je tu u ovim riječima neposredno? Koji su to momenti ličnih mutnih, ali jakih asocijacija, koje djeluju jače od svakog doživljaja stvarnosti? Za upotpunjavanje intenziteta, da bi čovjek mogao da osjeti ove motive izražene nejasnim hijeroglifima, potrebno je da se pokrene čitav skup utisaka od Clunyja 1913. do Venecije i do Sikstine, od svih crkava Trogira, Raba, Splita, Zagreba i Dubrovnika do Pariza i Pompeja, čitavo slikarstvo sa književnošću kroz vjekove, gomile knjiga, muzike i riječi, da bi čovjek mogao da upije u sebe nepreglednu masu tuđih inspiracija, sumraka i slika, misli i krvavih smrti, te da bi tako mogao da iscijedi iz sebe onaj početni intenzitet doživljaja koji je djelovao neposredno, bez ikakvog ‚dekadentnog' aparata. Nije čovjek i nikada više neće biti u stanju da pojača one prve, djevičanske dojmove iz djetinjstva, jer je jedino što mu preostaje, da mjeri svoje današnje racionalne kombinacije sa prvim utiskom, da nadovezuje na ono prvo rastvaranje zjenica i ono prvo nevino drhtanje pred ljepotom. I kada neki ‚mislioci' danas govore s omalovažavanjem o takozvanoj ‚emotivnoj estetici', oni dokazuju samo to da nemaju pojma o čemu se u ‚estetici' radi, ako se uopće o nečemu radi kada je riječ o ‚estetici'.«

Obrazlažući tu misao Krleža navodi dalje: »Od svojih prvih likovnih dojmova volio sam *Anđela* u Katedrali pod propovjedaonicom, Bana u oklopu, sisačkog pobjednika Tomu Bakača i njegov svileni izblijedjeli barjak, obojadisana stakla na prozorima apside (žute talare apostola naročito). (...) Uzmem li za primjer svoja dva, možda najjača, likovna doživljaja koji me godinama prate (i sam ne bih umio obrazložiti zašto i na koji način), kao dvije sjenke nečeg što istodobno prijeti i uzdiše: *Uzašašće Marijino* od Stwosza u krakovskoj Marijinoj crkvi, sa patetično uzdignutim rukama svetoga Ivana u crvenom talaru, i sikstinski *Posljednji sud*, možda se varam, ali u tim vizijama ostvareno je nešto od djetinjaste, nadasve iskrene panike kakva bi i mene spopala na Veliki Petak.«

Krleža se i dalje u tom svom dnevniku, ponavljam: kao pedesetogodišnjak — u tom svom *Djetinjstvu 1902—03* — intenzivno napinje da se sjeti svojih prvih likovnih, a potom i literarnih doživljaja, koji su svi odreda najuže povezani s religioznim predodžbama i nadahnućima. Pri tome je veoma značajno za bu-

10 U Krležinom prijevodu, koji je isto tako dan u bilješci ispod teksta: »Ne nalazim mjesta gdje bih se sakrio, / ni brijega, ni nizine, ni pećine, ni šume. / Jer Božji me pogled prati / i na svakome mjestu ulijeva mi strah. // Srušit će se sva brda, / zrak zgusnuti, vjetri zapuhati, / a more će hučit sa svih strana. // Sve će rijeke stati i čekati. / Tad čuti češ s neba zvuk trublje / i vidjet sve mrtvace kako uskrsavaju. // Kako odlaze pred Kristov sud, / i žarki plamen kako leti kroz zrak / velikom brzinom...«

11 *Dnevnik*, knj. III, str. 389—394, Sarajevo — Zagreb, 1977; dalje će iz te knjige biti označeni samo brojevi knjige i stranica u njima, u zagradama, u samom tekstu.

dućeg književnika Krležu da njega uzbuđuju i da se u njegovu svijest usijecaju likovne realizacije u stilu (slobodnije rečeno) zaslađenog romantizma, uz istovremeno odbacivanje ne samo pučkog realizma i ekspresionizma (»ta mi se rabota pričinjala grubom, upravo nezgrapnom«) nego čak i impresionizma »rodinovske provenijencije, kao što je npr. ono Frangešovo *Sveto Trojstvo* nad portalom zagrebačke Katedrale« (396).

»Crkveni pastorale božićnih radosti, kako sam ih subjektivno doživljavao s intenzitetom svog dječjeg likovnog užitka, ni po čemu nije zaostajao za onim osjećajem harmonije kako djeluju na mene i danas figurine G. Matere. — Giovanni Matera umro je početkom Osamnaestog stoljeća, kao najgenijalniji predstavnik one vještine koja se na Siciliji i danas još njeguje kao *arte pasturale*[12] — *figure da presepe*,[13] ono što se u našem djetinjstvu zvalo *betlehemska štalica*. — U određivanju doživljajnog intenziteta iz onih davnih dana, kada uzimam *Stabat Mater* za mračne, a božićne pastoralne prizore za himničke dojmove, na moto *Gloria in excelsis*,[14] to su danas, u nastojanju da oživimo sve one mrtve dojmove, samo neka vrsta magičnih naočara kako bismo tajanstvenim neizravnim pogledom mogli da dodirnemo potonule svjetove koji se gase sa davno već izvjetrenim pamćenjem« (398).

Sintetizirajući ta svoja sjećanja, Krleža je, prema svojim vlastitim riječima, bio »dijete, zbunjeno galamom orgulja, dimom voštanica u polumraku ogromnog prostora, crnim suknom, opojnim mirisom tamjana i cvijeća, poezijom kakvu su nam namrli Jeremija ili Jacopone, svečanim dvorskim ritualom, ne poimajući o čemu se radi, (i on) ne uspijeva da se otme čarobnom tajanstvu ovoga teatra. Da je *Stabat Mater* bio moćan udar truba, kakve odjekuju scenom prave drame, da je Jeremijina kuknjava nad Jeruzalemom koji leži u ruševinama tragedija velikog stila, da je mrtvo tijelo Kristovo jezivo umorstvo, to se sve otkriva u uhu djeteta uz moćnu jeku kerubinskih truba i korova. Sve što sam kasnije doživljavao mjerim mjerom svojih tadašnjih doživljaja, a kako je to moglo da djeluje doista, to opisujem indirektno, danas po pamćenju, ali da je doživljaj morao da djeluje silno, nema sumnje, pošto još i danas traje u sjećanju podjednako intenzivno« (401).

I ne samo da se Krleža, navršivši pedesetu godinu, svega toga intenzivno sjećao nego je i živio s tim preokupacijama i praksom koja je iz njih proizlazila; on sam kaže doslovno: »Živeći u sjeni šoštarkalendarske kabalistike svoje bake, kao pravi kaptolski Latin, njegovao sam kult velikih crkvenih blagdana na čisti barokni način, uglavnom hedonistički. Moji crkveni blagdani posuti su (do danas) na poganski način cvijećem, kolačima i pečenkama. Orehnjače, makovnjače, jelove grane, uskrsna jaja, sa proljećem i ranim proljetnim vojničkim paradama. Glavni su motivi ovih pantagruelskih svetkovina: *Narodil se je, Pojte pastiri, O, sveta tri kralja, o, blažen vaš dan, Jeremija, Stabat Mater* i litanije, sve same čiste formule baroknih svetkovina. Svijet jaslica i betlehemske legende (...) Zelenkasta prozorska stakla od želatine, mramorni žrtvenici, sveci, anđeli, pastiri, životinje, jaganjci i ovce, čitav taj svijet Giovannija Matere, koji je oživio u mahovini i titravoj sjenci voštanica sa božićnog drvca, vigilija svete noći, taj sentimentalni nielslyhneovski lajtmotiv, koji traje u slaboj zapadnoevropskoj beletristici preko Andersena do današnje božićne evropske štampe, živio je u mojoj fantaziji neugasivim šarmom betlehemske legende. Misterij betlehemske badnje noći, kao zvjezdana zavjesa ispred današnje povampirene okrutnosti suvremenog svijeta, govori o tome kako se čovječanstvo prepredeno zakrinkava da bi pritajilo svoju zvjersku ćud bezazlenim pričama o *Bogočovjeku, Princu ljubavi i mira* među ljudima, vrhunaravnom vjesniku harmonije s onoga svijeta. Betlehemska legenda povezana sa Svetom Zemljom« (403).

12 Pastirska umjetnost.
13 Likovi s božićnih jaslica.
14 Slava Bogu na visini.

San o biskupskom i kardinalskom klobuku

Na to neposredno svjedočanstvo što ga je Krleža ispisao sam svojom rukom prešavši peto desetljeće svog života treba nadovezati jedan njegov tekst autobiografskog karaktera, zaodjenut u beletrističko ruho, koji je nastao tridesetak godina ranije. Taj zapis, odjenut u beletrističko ruho i ispričan kao da se radi o nekom trećem licu, ujedno je i jedan od njegovih prvoobjavljenih radova. Radi se o crtici *Fragmenti* što je tiskana u *Književnim novinama* Milana Marjanovića 13. lipnja 1914 (god. I, br. 21, Zagreb-Rijeka), koja predstavlja četvrti Krležin objavljeni rad (nakon *Legende* i *Maskerate*, u spomenutim novinama, te *Zaratustre i mladića*, u *Savremeniku;* sve u dramskom obliku, uključujući i tog Zaratustru), a to je bilo petnaest dana prije *sarajevskog atentata* (28. lipnja 1914) i oko mjesec i po dana prije početka *prvog svjetskog rata* (28. srpnja 1914).

Ne samo što je Krleža uvrstivši te *Fragmente* u svoj *Dnevnik*, i to neposredno iza upravo citiranog *Djetinjstva 1902—03*, jasno naglasio da su i oni dio njegovih dnevničkih zapisa, pa prema tome i dokumenti o njegovu djetinjstvu, nego i po pojedinim podacima u njima možemo prepoznati kuću njegova djetinjstva na Bijeničkoj cesti u Zagrebu (danas Degenova ulica 7), dvorišta u kojima se igrao kao dijete, školu koju je polazio (a koju navodi i njenim pravim imenom) i ulicu kroz koju su prolazili sprovodi i gdje se nalazilo veliko pogrebno poduzeće, o čemu govori u nekim drugim svojim radovima. Tu on govori o sebi čak i pod svojim pravim imenom, preciznije *hipokoristikom* (umanjenim imenom od milja) *Frici*, kako su ga zvali kod kuće i drugovi u školi.

Opisavši kao već dvadeset jednogodišnji mladi čovjek nekoliko zgoda iz svoga djetinjstva, što su mu se jače usjekli u sjećanje, Krleža je nadovezao: »A nad svime tim, nad tim lancem rumenih neba, novih odijela, žutih cipela, ukradenog voća — nad svime tim kočio se, poput čvora bezbrojnih niti, pojam Boga. (...) I kad je Frici pod jorganom navečer šaputao svoju molitvu pomno je pazio da ne ispusti koju riječ. I usne su mu drhtale od straha.

Škola je bila na Kaptolu.

Tmurna zgrada, kao naštrapana krvlju, s mnogo sjena i starim, izblijedjelim litografijama. Onuda je vodio put na groblje, te su tuda često koracali vojnici s bubnjevima koji su bili pokriveni crnim suknom. To su bili svečani sprovodi, i oni žuti leševi kao da su se sagnuli pred sverazornom neponjatnom šakom koja ih je oborila u prašinu i na zemlju. Pa kad je Frici gledao za onom čudnom crnom zmijom što je plazila k arkadama, onda je uvijek pojmio Boga i bojao se njegove snage. Onda je već čitao *Bibliju* o čudesima i ministrirao« (456).

Nakon tih uvodnih reminiscencija, mladi dvadesetogodišnji Krleža sjeća se nekog Patra, u kojem bolji poznavalac Krležina opusa mora prepoznati zametak onog tajanstvenog »kanonika Lovre«, iz njegovog autobiografskog romana *Povratak Filipa Latinovicza*, napisanog osamnaest godina kasnije (god. 1932), u kojem on traga za svojim pravim, biološkim, ocem (što je opet tema za sebe u mojoj u uvodnim opaskama spomenutoj knjizi u pripravi) — i u to se ovdje ne bismo mogli upuštati jer je to problematika koja se ne može apsolvirati u nekoliko rečenica. Spomenut ću samo da je u momentu objavljivanja *Fragmenata* Krležina majka bila još živa, a u vrijeme objavljivanja *Filipa Latinovicza* da je bila već devetu godinu u svom grobu na zagrebačkom Mirogoju (umrla 1923).

»Poslije podne — piše Krleža 1914. u *Fragmentima* — zvonila su zvona na Katedrali i kanonici su pjevali psalme. Kao da šareni fenjeri izgaraju iza onih Madona na prozorima, sve je bilo krvavo i lijepo. Lijepo je bilo šarati kolute tamjana, pa kad je pao suton, onda su oni blijedi sveci na portalu izgledali kao u priči. Kao u priči koju je pater znao tako čudno bojadisati slutnjama i tajnim mislima, kojih nije bilo, pa ipak su treptale krilima poput crnih gavrana.

Pater je bio još posve mlad. Imao je bijele voštane ruke i vitko tijelo kao kraljević. Frici je ljubio patera. Njegova se ljubav razlijevala poput dje-

tinje pjesme što miriše cvijećem pijanih ljeta. Kad su zamrli akordi s orgulja i počela štrapati krv s kandila po zelenim plohama mozaika, onda su oni pošli u kapelu.

Pater ga je taknuo svojom blijedom rukom, ondje gdje su njegovi uvojci pali po vratu, po malom bijelom vratu kao izrezanom iz mirisne kosti.

I onda su se molili Bogu.

Onom čudnom Bogu koji se skrivao u zlatnim monstrancama i bijelim hostijama, koje su još bjelje od snježnih ruža. Onom dalekom, nevidljivom Bogu kojega su pojmili samo patri u svilenim ornatima s onim ljiljanima i zlatnim lovorom.

I Frici je imao samo jednu čežnju, a ta je bila: moći se preliti u molitvu.

S paterom se preliti u molitvi i živjeti u onim mrtvim koridorima gdje je venuo kaktus i plakalo jesenje sunce.

I crtao je inicijale za svoj veliki *Misal* iz kojega je čitao kod kuće na svome oltaru. On je sam podigao sebi kod kuće oltar i oblijepio ga zlatnim i srebrnim krstovima. Bilo je na njemu olovnoga cvijeća, i vaza od majolike i svetaca, drvenih svetaca koji su se tako ljubazno prelijevali u sjaju voštanica. Onda je u familiji kolala legenda da će on danas — sutra postati biskupom. A u njegovom malenom mozgu plesale su misli o kardinalskim šeširima (spac. Z. K.) i o stubama po kojima kleče kerubi i po kojima se penje više, sve više, do prijestolja Gospodnjeg.

Među ona velika slova u Misalu uvrstio je po koji pram patrove kose ili koju crtu onog martirskog prozirnog lica. On je nosio lik patrov u svojoj duši — i njegove su se misli vječno vrzle samo između oltara, Boga i patra. Pa kad bi onda gore u maloj ćeliji listali tim žutim papirima, cjelunuo bi pater njegovu anđeosku glavicu svojim prozirnim cjelovom. Taj cjelov bio je hladan kao sedef na velikim molitvenicima urešenim srebrom, ali u tome cjelovu bilo je nečega čega nije bilo u cjelovu njegove majke.

Nečega čega nije bilo u molitvi...

Njegovim nevinim rosnim tijelom prolila se onda čudna, još nikada ne osjećana toplota, neko nesvijesno predosjećanje da na svijetu imade još nešto, osim tih koridora i psalama i toga zdvojnoga Boga koji ruši sve one koji ne padaju pred njegovim krstom« (457/8).

Pojedine elemente iz tih *Fragmenata* Krleža je dvadeset i osam godina kasnije u svom *Dnevniku*, u svom već poznatom zapisu *Djetinjstvo 1902-03.* razradio još detaljnije i konkretnije, i to desetak godina nakon toga što je pristupio *Komunističkoj partiji* i postao njenim najizrazitijim (i nesumnjivo najtalentiranijim) književnikom:

»Usprkos mojoj balavoj superiornosti, — da se ponovo vratim na *Dnevnik* — koja je često puta njene svetinje izvrgavala ruglu, starica je mene uvažavala a kad bih kod svog kućnog oltara celebrirao misu, bila mi je vjernom publikom. Imao sam oltar i čitav crkveni pribor sa posuđem i kostimima: kadionicu navikulu s pravim tamjanom, svijećnjake od olova s raznobojnim voštanicama, sanktuarij, monstrance sa svetom hostijom (koju sam krao po crkvama), nekoliko kao ‚pozlaćenih' kaleža, ciborij, relikvijare i misal. Misal sam isprecrtao crveno-crnim notama kvadratama u tušu, i krvavim karmin-inicijalima. Imao sam kazulu i manipul i beret od moare svile, koji mi je sama sašila od ljubičaste svoje marame. Čitao sam joj mise (za groš) kakve je naručila: mlade, nove, prve, velike, male, tihe, pjevane, paradne, biskupske, jutarnje, zornice, večernje, blagoslove, tedeume, venisankte, pepelničke i mrtvačke. Pjevao sam, govorio, prikazivao, služio, ministrirao, zvonio, kadio tamjanom, a ona je pobožno sjedila na stolici i svemu se iskreno čudila križajući se, a možda se doista i molila kao u pravoj crkvi. Moj oltar stajao je na staroj politiranoj komodi, a da je

dosegnem, uzimao sam njen *šamrl* kao oltarsku stepenicu. Pjevati *Dominus vobiscum*[15] sa te klupičice bilo je prilično kompliciranо« (435).

Nešto malo dalje, Krleža naglašava da je bio ne samo »dobar đak« nego i »dobro odgojeni ljubimac biskupa, kanonika, gvardijana i crkvenjaka« (442), i zapisuje: »Tako sam postao sudionikom božanskog misterija po uzoru tolikih zapadnoevropskih vitezova, rimskih, bolonjskih, veroneških, venecijanskih, španjolskih cavaliera, u okviru parsifalskog mitosa. Paž Gospodnji. Na početku Dvadesetoga stoljeća, dijete zbunjeno kalvarijskim teatrom, spram prekogrobnih problema višemanje ravnodušno, zapleteno u metafizičku dilemu koja se nije razbuktala ni do kakve opasne krize, ali je tinjala trajno u obliku potištene moralne neizvjesnosti godinama. Javilo se pitanje nečiste savjesti« (409).

Te njegove religiozne preokupacije bile su veoma snažne i duboke, i ostavile su tako neizbrisive tragove u njegovoj duši, da je pišući *Djetinjstvo*, prešavši već svoj životni zenit, otišao tako daleko da je svoje dječačke dane uspoređivao s tim vremenima u životu Svetog Augustina (354—430), proživljenim gotovo tisuću i šest stotina godina ranije.

»Da bih objasnio prije svega samome sebi svoj *cas de conscience*, usporedit ću djetinjstvo svetoga Augustina sa svojim kaptolskim ministrantskim početkom, sa punim respektom spram visokog književnog uzora, bez ikakve uobražene naduvenosti, isključivo zbog takozvane književne znatiželje. Dva dječaka, dva vremena na velikom razmaku, nošena prividno opprečnim strujanjem, kada se ruše mitosi. U vrijeme svetoga Augustina homerski i virgilski, a u moje, početkom Dvadesetoga stoljeća, svetoaugustinski barok koji u svijestima još neobično živo zrači« (409/10).

Nešto dalje Krleža govori o »svetoaugustinskom repertoaru što smo ga slušali u samostanu franjevačkom kod duhovnih vježbi, šegrtujući za ministrante« (416). A nešto malo naprijed napisao je: »Drama u kojoj sam tri godine glumio, zvala se *Sveta Misa*, a bila je to velika svetkovina u mrtvačkom i uskrsnom sjaju *Pompae mortis et resurrectionis*,[16] za koju su nas dresirali gotovo punu godinu dana« (406).

On ide čak i tako daleko da naglašava kako je njegova religioznost bila dublja i kristoljubivija nego ona svetoga Augustina: »Sveti Augustin (...) se kaje što je plakao nad smrću Didone, a ne nad smrću Kristovom, a meni su plač nad smrću Kristovom na Veliki Petak, Stabat Mater i Jeremijada bili doživljaji dramatskiji od smrti Didonine« (415).

On ide još i dalje i, nešto ranije, naglašava da je Sveti Augustin govorio: »To što je dječaku igra, lopta i vrabac, odraslima su časti, zlato, bogatstvo i robovi« — te dodaje: »a meni su kao dječaku služile igrom: lopte, ali i ciboriji, navikule, kazule, notae quadratae, svete slike, sveci, zvona i misali« (410).

Međutim... Dečko se razvijao, i sve više misaono osamostaljivao, pa — kako to sam navodi — već »u četvrtom razredu pučke škole, sve sam se više priklanjao laičkim pogledima na svijet, tako da u gimnaziji kod popisa, kada su dječake zapisivali kao ministrante, nisam više svijesno priznao svoje ministrantske vještine« (405).

Nadovezujući na onu misao o dramatskijem doživljaju smrti Kristove od onog smrti Didonine, Krleža naglašava da je on u to doba »počeo da shvaća što je tragedija« — i dodaje: »a ipak je sve to u meni rodilo kasnije posve druge perspektive, koje su se razvile do organske i ateističke spoznaje« (414/5).

Na ta neposredna svjedočanstva iz *Djetinjstva 1902-03.* nadovezuje se pričanje iz *Fragmenata* (u trećem licu), koje svjedoči o motivima što su Krležu skrenuli s puta kojim je do tada hodio i udaljili iz redova aktivnih trudbenika na njivi crkve katoličke te odvele na jedan novi put; novi put, koji genetski i nije bio suprotan onome kojim je do tada hodio; dapače on sam ovaj drugi prikazuje kao logični produžetak onog prvog:

15 Gospodin s vama!
16 Svečanosti smrti i uskrsnuća.

»I onda su ga poveli jednom u kazalište, u dom koji je bio ipak ljepši od katedrale. Tamo su na zelenim stropovima, koji su se prelijevali kao gušterice na mjesečini, visile kite ruža, a u svakoj je prskalo crveno sunce. Tamo je bila grimizna zavjesa, a kad se raskrilila, onda su oni ljudi pjevali ljepše nego svi kanonici u lila roketama. I ljepše nego klerici na procesijama.

Ondje su nosili grofovi čipke do ostruga i imali šešire s crljenim nojevim perjem, a gospođe su bile lijepe i čiste kao anđeli.

I svi su bili osjenjeni sunčanim oblacima, zlatnim sjenama i dugama koje su se prelijevale poput stobojnih laži, sve je imalo u sebi lakoće onih grešnika koji su plesali u cirkusu, pa ipak, sve je odisalo nekom svečanom ozbiljnošću kao katedrala za ranih jutarnjih misa.

Sve je bilo kao kraljevstvo nebesko, i sve je bilo još ljepše od kraljevstva nebeskog. Jer kraljevstvo nebesko je bilo nevidljivo, ono je imalo tek doći, doći kao daleka nagrada za one koje nije grijeh oborio s trapeza, a ovo sve oko njega bilo je živo i bilo je ovdje. To nije bilo poput priča u *Bibliji* koje su šaputali blijedi sveci izmučeni gladom i životom, sve je tu plesalo i pjevalo i živjelo onim snom starih odrpanih knjiga među paučjim mrežama na tavanu.

Frici je bio silno nesabran. Krv mu se kongestirala u glavi, a na jastučcima njegovih ružičastih prstiju izmiljeli su mali biseri znoja. Drhturio je kao za svojih večernjih molitava pod jorganom, samo što sada nije plazio po njegovim nervima strah (od silnog hebrejskog Boga osvetnika — dodao ZK), nego uzbuđenje. Uzbuđenje koje sjeda u dušu kad se ondje nešto ruši.

U njemu se nešto valjalo — poput daleke lavine, da smrvi sve ono što je doonda zaplijenilo njegovu maštu koja je još pod kajsijama u ravnici sanjarila o dalekom i čudnom svijetu.

To je bio onaj daleki i čudni svijet, onaj nedohvatni svijet pred kojim se sve ono s Kaptola usitnilo i rasplinulo. (. . .)

Suznih je očiju izišao Frici iz toga hrama, i one noći nije mogao usnuti. I kad ga je sutradan pater cjelunuo, bilo mu je neugodno i neka čudna groznica je projurila njegovim žilama. Pričao je patru o svemu, a pater je onda rekao da se ondje sastaju grešni ljudi koji više nijesu dobri poput njega.

Samo patrov glas je zvučao nekako razbijeno, a njemu se pričinjalo kao da pater laže.

. . .

I onda se jedne večeri ono malo kandilo — zbog kojeg je znao luđački plakati ako je u njemu bilo premalo ulja — ugasilo.

Ugasilo na čuđenje čitave familije.

I sve one svece i vaze i anđele, sve je ono pobacao u jednu staru kutiju i dao mališanima prijeko u dvorištu, nek se oni njima igraju.

A sutradan uzeo je ljestve, popeo se i odlučnim gestom počeo je derati one crvene draperije koje mu je još otac pomagao pribiti oko oltara. A sad nije trebao više ničije pomoći, sve je to mogao on sam. I malom je sjekirom udario snažno po mjestima gdje su daske bile zabijene velikim čavlima, mali je oltar kao očajan praštio, ali je već bio uzljuljan u temeljima.

I onda se sve srušilo.

Očajno ga je gledala majka skrivena u kutu. Ona nije znala da je u duši mališana rasla snažna velika slika kako će od tog istog drva koje je služilo za oltar, sagraditi veliko, veliko kazalište« (460).

I tako je, eto, Krleža prema svom vlastitom i neposrednom, dnevničkom, i posrednom, beletrističkom, svjedočenju, zaplovio u jedan novi život, u život kazališta koji mu je još kao dječaku nadoknađivao ono što mu je do tada pružala crkva i koji će ostati kroz čitav njegov dugi i veoma plodni život onaj element u kojem se on najbolje snalazio, u kojem je najbolje plivao.

S time su bile presječene i ambicije blistave svećeničke karijere, karijere simbolizirane biskupskim i kardinalskim klobukom.

A majci nije preostalo ništa drugo, nego da skrivena u nekom kutu gleda sve to — očajna i bespomoćna.

Crkva kao potreba kroz čitav život

Uz, izgleda mi već dosta dobro uočene i uvjerljivo prikazane (u ostalom dijelu rukopisa iz kojeg je izvađen ovaj odlomak) dihotomije između Krležinog osnovnog filozofskog opredjeljenja, pravilnije bi bilo reći p o l i t i č k o g, a još pravilnije p a r t i j s k o g a n g a ž m a n a s jedne strane, a s druge njegovog oduševljavanja Nietzscheom i proklamacija »mi poklonici Zaratustre«, njegovog anarhoindividualizma,[17] kod njega je kroz čitav život djelovala, i više nego što bismo to mogli i pomisliti, još jedna, i to neobično snažna, komponenta koja je, kad je govor o Krleži kao o društvenom fenomenu, a osobito o njegovoj književnosti, veoma značajna. Nje se, kao teme za sebe, koliko mi je poznato, još nitko nije ni dotakao, a ta je komponenta kompleks Krležine religioznosti, i ona se provlači kao neka crvena nit kroz čitav njegov život i kroz čitavo njegovo djelo.

Tu crvenu nit možemo pratiti, kao što smo to već vidjeli, od njegovih ranih dječačkih dana, kad je odgajan s perspektivama blistave biskupske karijere, pa sve do ovih dana kad pišem ove redove, kad ga je visoka starost (artritis) oborila u krevet i kad, svjestan da se treba spremati *dragome Bogi na račun*, dobar dio vremena provodi (kako se o tome govori u zagrebačkim intelektualnim krugovima) u teološkim, bolje bi bilo reći religioznim, razgovorima o posljednjim tajnama, o prekogrobnom životu, s jednim od profesora Teološkog fakulteta, koji ga često posjećuje. Ali, usprkos svemu tomu, usprkos svom značenju i svoj zanimljivosti, to je ipak tema — koliko je bar meni poznato — u koju do sada još nitko nije ni pokušao zagristi.

Međutim, iako je Krleža napustio ambicije o blistavoj i najblistavijoj karijeri u hijerarhiji katoličke crkve, na koju ga je usmjeravao čitav njegov porodični ambijent, tamo još oko njegove desete godine; iako je pošao putem koji ga je brzo odveo u materijalističke i komunističke vode, on je ipak potrebu za crkvom i njenom umirujućom atmosferom osjećao i dalje. On je tu potrebu osjećao, možemo slobodno reći, kroz čitav daljnji život, o čemu nalazimo mnoštvo autentičnih svjedočanstava ne samo u raznim njegovim književnim tekstovima nego prvenstveno — i opet — u njegovom *Dnevniku*, kao dokumentu. Od svega toga, dakako, ovdje možemo spomenuti tek ponešto jer je prostor u ovakvom časopisu ograničen. Na primjer:

Kad je nakon godinu dana od početka prvog svjetskog rata, nakon beskrajnih asentacija, određenije švejkovskog zabušavanja po regrutacijama i bolnicama, najzad ipak unovačen, Krleža je, prije nego što će poći na frontu u Galiciju, osjetio potrebu da ode u zagrebačku katedralu, da se ispovijedi i oda meditiranju u tom tako mu dobro poznatom ambijentu još od djetinjstva; ambijentu u kome je proveo toliko vremena i uz koga ga vežu tolike dječačke i mladenačke uspomene. Toga će se Krleža sjećati možemo reći do kraja života. I nakon pedeset i dvije godine, već u svojoj sedamdeset i četvrtoj godini, on je u svoj *Dnevnik* dana 26. prosinca 1967. zapisao: »Jedna scena u katedrali augusta mjeseca 1915. Sjedim u i s p o v j e d a o n i c i (spac. ZK), kasnog popodneva, i razmišljam o ratu. Regrutiran sam. Pred polaskom u vojsku. Ulazi u kaptolsku stolnu crkvu Drago kao student šarlotenburške tehnike sa velikim *rajsbretom*, da bi akvarelirao prozore u apsidi i priča o svome izletu u Taorminu prošlog proljeća (1914). Kakvi astralni razmaci između moje tadašnje mizerije ljeta 1915. i ovog

17 O toj temi pisao sam već prije više od četiri desetljeća, u časopisu »Vidici«, god. I, br. 11, str. 311—314, Beograd, 10 studenog 1938.

sretnog šarlotenburškog studenta koji se sprema ponovno u Taorminu, ali mu je izlet omeo ovaj glupi austro-talijanski rat« (Knjiga V, str. 282).

Pola godine kasnije, kad mu je uspjelo izvući se s fronte i kad ga ponovno nalazimo u Zagrebu, on će ponovno tražiti duhovno okrepljenje u crkvi, ovaj puta u crkvi svete Marije, na Dolcu, i dana 31. ožujka 1916. popodne zapisat će u svoj *Dnevnik:* »Starinska hrastova masivna barokna vrata širom rastvorena da bi pljesniva dvorana crkve osjetila tople sunčane slapove, što se toče nad krovove ovoga staroga grada, tako riblji gnjilog pod zidinama kaptolskijem. Prazna je *Sveta Marija*, nema u njoj ni jedne pobožne duše, samo ja sjedim sa svojim srcem i slušam ga kako bije: tam, tam, tam. Muklo odjekuje moje srce u staroj hrastovini marijanskog klecala. Sjedim u klecalu od porte desno i prisluškujem cvrkutu lastavica oko tornja i jednog otvorenog prozora« (I, 123).

Istoga dana, samo nešto malo dalje, Krleža je zabilježio: »Visoki dječji soprani od *Krvavog mosta* i *Skalinske ulice*. Kaptolska djeca! I ja sam, o, davno je već tome, bio jedanput naivno kaptolsko dijete. Sve se udavilo, sve je groblje. Miris crkve: tamjan i tamnoljubičaste ljubičice na čipkanoj trpezi Gospodnjoj. Cvrkut lastavica. Koraci na kamenu skalina. Šum ženske suknje. Ušla je jedna crna gospa i produžila do glavnog žrtvenika, gdje se odjekivanje njezinih koraka smirilo u mekoći bogatog crvenog saga. Ustala je od svoje nijeme molitve na koljenima, uz grmljavinu klecala. Pod kalvarijom uznemirilo se kandilo. Sa katedrale sat. Negdje daleko pjeva neka žena. Glas muzike veseo: *Radetzky-marš*, Lehar, Albini, Zajc, *Siget*. A ovdje hladne prikaze mramornih svetaca u tako strašnoj mramornoj nepomičnosti, te se ta uzvišena okamenjena statika pričinja nad sitnim ljudskim, vojničkim marševima neshvatljivom vječnošću« (I, 124/5).

Potreba za crkvom koja ga tako smiruje kod Krleže je veoma izražena i u vrijeme onog kratkog exodusa u Paris, nakon bijega iz Ludoviceuma, o čemu će četiri godina kasnije — 8. svibnja 1917. — u svoj dnevnik upisati: »Kroz raskriljenu portu *Svete Terezije* odjekuju orgulje, a prije nekoliko godina prisustvovao sam u *Notre Dame* davno već zaboravljenoj svibanjskoj pobožnosti, kada je tamjan upravo tako cimetski slatko, tako istočnjački opijao naš bijedni pasji njuh kao i večeras ...« (I, 251).

Čak i u danima najžešćih napadaja na njega, baš u tisku koji je stajao pod utjecajem katoličkog klera, Krležu nije napuštala potreba za atmosferom crkve, i on kao da žali kaptolsku gospodu koja su u tom pogledu *vis-à-vis* njega u zabludi, i 22. travnja 1933. u svoj *Dnevnik* zapisuje: »Štampa ove naše drage kaptolske katedrale, slavno glasilo Lordprotektora našega naroda, dična *Hrvatska straža* preuzvišenoga gospodina Nadbiskupa, blagoizvoljeva me svakodnevno polijevati kiblama svoje neotomističke logike, a gospodi misliocima (kaptolskim) ne bi ni u snu palo na pamet kako upravo taj, po njihovom mišljenju đavo u ljudskoj spodobi, spada među veoma skromne i relativno česte posjetioce njihovog teatra« (III, 10).

S ovom posljednjom mišlju — o đavolu u ljudskoj spodobi — svakako je u skladu tiha scena što se dogodila devet godina kasnije, 23. lipnja 1942: »Jedna žena za koju ne znam tko je, a viđam je više od trideset godina kako se kreće našim ulicama. (...) Nesretna žena. Vidio sam je neko veče gdje se vuče Opatovinom oko fratara u sumraku, sastao sam je na pragu crkve, gdje sam proveo više od jedne ure u razmišljanju o motivu *Djetinjstvo u Agramu 1900*. Grdno se iznenadila sastavši me gdje izlazim iz fratarske crkve. Čujem da kruže o meni glasine da sam konvertit« (III, 65).

»Prolazeći neki dan ulicom Kralja Zvonimira (danas ulica Socijalističke revolucije — ZK) — zabilježio je Krleža 6. veljače 1943, u vrijeme najvećih strahota *drugog svjetskog rata* — skrenuo sam u Plečnikovu katedralu *Majke božje lurdske*, koju grade *Mala braća*. Prisustvovao sam i polaganju temeljnog kamena ove 'bazilike'« (IV, 79).

I nešto malo dalje, istoga datuma: »Negdje pod jesen 1937 (u doba listopadskih pobožnosti), kad sam se još od Rima, oboren kobnim događajima oko

Tuhačevskog, obreo u najnižim prostorijama svog vlastitog intelektualno-moralnog podzemlja, izgrizen neizlječivim sumnjama, kad se rušila jedna bazilika za drugom takozvanih nazoviuvjerenja i iluzija, u jednom zaista slabom trenutku svog nesnalaženja, skrenuo sam usput u kapelu *Majke Božje Lurdske*, u samostanu *Male braće*, uz Gaonovu fabriku. Privukla me pjesma puka. — *Majka Božja Lurdska* blagoslivljala je narod, u svom obojadisanom gipsanom dostojanstvu obasiana vijencem voštanica. Puk je pjevao. U oblaku tamjana, uz treperenje kandila, ja sam se u sebi srozao na rub suza, za jednu sasvim sitnu niansu na krajnjoj granici tjelesnog i moralnog sloma. *'Maresciallo Tuchačevskij fucilato a Mosca.'* (Maršal Tuhačevski streljan u Moskvi.) Što može da učini od čovjeka melankolična čamotinja kad se čitavi politički i moralni sistemi, jedino dostojni da se zovu tim imenom, pretvaraju u krdo bjesova i duhova nečistih?« (IV, 80). — Tu Krleža očito misli na svoje drugove, braću Cvijić, Kamila Horvatina, Vladu Čopića i tolike druge koji su emigrirali u zemlju svojih snova i tu zaglavili kao žrtve staljinističkih čistki tridesetih godina.

Ta stalna potreba za iscjeliteljskom ulogom crkve prati Krležu i na njegovim putovanjima, i on traži utjehu po crkvama gdje god se nađe. Tako na primjer veljače 1943. ubilježava u svoj *Dnevnik:* »Stojim u krapinskoj crkvi, nesnosno, vruće kao u Konstantinovoj kupelji u Varaždinskim Toplicama. *Na tom mladom ljetu* pjeva narod unisono, blista svjetlost na oltaru idilične farofske crkve, teku tihe vode u zelenilu kasnog poslijepodneva, dime se zavjese bijelih kumulusa. Crkva je bogato španiolski dekorirana, blistaju plamenovi titrajući po atlasnom plaštu tajanstvene Djevice, a ja se guram kroz znojnu pobožnu gomilu spram izlaza ...« (IV, 83).

O Petrovu novčiću, elemozini itd.

Krleža je, kao što već znademo, ispisao mnoštvo antiklerikalnih (pa i antireligioznih) rečenica i stranica, kao što su npr. i one iz njegovog *Brašančeva u Dubrovniku*. Takav je i ovaj pasus iz priloga *Prije trideset godina*, napisan godine 1947, koji je verbalno zaista veoma impresivan, ali ako uvažimo da su se na papir (i pergament, dakako) u onim davnim vremenima, o kojima je tu govor, stavljale u prvom redu pravne obaveze, ta impresivnost dobiva mnogo skromniju temperaturu, i nju treba svesti na prave mjere.

»U dugotrajnom procesu sramota, uvreda i poniženja, od palenja knjiga do posmrtnih difamacija, od onog jadnog glagoljaša Vuka koga su u Rimu u X. stoljeću ismijali i obrijali, pa sve do Krčelića u sedamnaestom, nema ni jednog historijskog dokumenta iz kojeg bi slijedilo da su se pape kod nas zauzimali za bilo što drugo nego što je Petrov novčić. U svim takozvanim hrvatskim kraljevskim i kneževnim dokumentima od devetoga do dvanaestoga stoljeća Pape se zauzimaju samo za bankirsku, poslovnu stranu svojih relacija s barbarima. Osiguravaju tribute, Petrov porez, desetine, daće, posjede, zemlju, garantiraju sebi procente od prevrata, državnih udara i buna koje sami organiziraju protiv tih hrvatskih kraljeva, traže elemozinu i specijalne prihode za kraljevska umorstva, štite latinske zavjerenike, vode protubogomilske križarske ratove, izbijaju naročite postotke iz takozvanog kraljevskog pokajničkog fonda, mrze slavensku liturgiju, progone hrvatski jezik i trajno prijete prokletstvom i izopćenjem« (I, 431).

Dakako da je o ovako općim, kumulativnim ocjenama, bez ikakvih konkretnih podataka, napisanim u jeku i za potrebe antiklerikalne kampanje; napisanim za potrebe danog momenta dnevne politike, a ne traženja znanstvene istine, više nego teško ozbiljno polemizirati: a da te tvrdnje ne nose potpis onoga koga nose, bilo bi i besmisleno i neozbiljno na njih se i osvrtati. Ovako je potrebno konstatirati da bi na tih petnaestak redaka ovako subjektivnih i krajnje pragmatistički napisanih ocjena o vjerskim, političkim i gospodarskim odnosima crkve i jednoga naroda tijekom — recimo — trinaest stoljeća bilo potrebno napisati ne petnaest ili stotinu i pedeset stranica da bi se na odgovarajući način

stvari postavile na svoja mjesta, nego da bi bilo potrebno napisati čitavu poveću knjigu; čitavu obuhvatnu monografiju o ekonomskim, posebno financijalnim odnosima između ta dva povijesna faktora. Pri tomu bi, dakako, trebalo poći sa stanovišta da niti jedna organizacija, pa ni neusporedivo manja od takve gigantske kao što je crkva katolička, nije postojala niti će ikada moći postojati bez odgovarajuće financijske podloge, bez prinosa svojih članova; bez članarine, što je — opet — svakako najzdraviji oblik samofinanciranja. Bez iole solidnije financijalne potpore nemoguće je voditi bilo kakav, pa i najneznatniji pokret, osobito ako se grade takve monumentalne građevine kao što su crkve, tiskaju knjige, njeguju likovne i glazbene umjetnosti, priređuju koncili i hodočašća itd... itd... To nam veoma dobro ilustrira u ove naše dane npr. slučaj *Kominterne* (1919-1943) i njenog kasnijeg produžetka *Informbiroa* (1947-1956), kao i raznih *bratskih pomoći* koje komunističke partije velikih država pružaju partijama manjih država i raznim narodnooslobodilačkim pokretima.

Ja nisam ekonomist, još manje neki ekonomski stručnjak, niti sam se posebno bavio studijem odnosa te naravi između Hrvata i Svete stolice, ili ako hoćete Rimske kurije, ali prema svom općem obrazovanju imam na sve to ipak neke svoje poglede i neka saznanja koje zbog cjelovitosti ovog prikaza, zbog njegovog zaokrugljenja, moram ovdje iznijeti. Ali, prije toga moram naglasiti, što sam već uvodno i spomenuo, kako treba znati da su se u onim davnim vremenima srednjega vijeka, kao i u starom vijeku, na papir (pergament i ostale materijale za pisanje), stavljali u prvom redu pravni dokumenti, posebno baš o materijalnim obavezama i da su se ti dokumenti kao takvi i najpažljivije čuvali. Govoreći o sasvim drugoj znanstvenoj materiji — o razvitku i značenju klinastog pisma u povijesti čovječanstva, u okviru jedne svoje knjige, ja sam napisao: »Pored mnogobrojnih religioznih, liturgijskih, astroloških i mitoloških djela ima, razmjerno još i mnogo više, djela historijskog i pravnog karaktera, zakona, ekonomskih i političkih dokumenata, a još više sastava sasvim profanog karaktera: trgovačkih računa, priznanica, dopisa itd.«[18]

Takvi dokumenti se, podvlačim još jednom, po prirodi stvari, i najdulje čuvaju jer garantiraju izvjesne materijalne vrijednosti, pa nije čudno što su se ostali tekstovi, ukoliko su i postojali, prelazeći s generacije na generaciju, gubili, uništavali, propadali, nestajali. Tako se događalo to više, što su se literarna, a s njima i znanstvena, religiozna, filozofska i ostala ostvarenja, prenosila s koljena na koljeno pamćenjem i usmenom predajom, kao što je to bio slučaj recimo s našim narodnim pjesmama do pred pedesetak godina. U oblicima izumirućih relikata tu pojavu možemo sresti i danas još u nekim našim zabačenim planinskim krajevima. Na području arapske, indijske i kineske kulture institut usmenih pripovjedača i danas je još svakodnevna pojava. Ali, uz takve pripovjedače postoje i pisari koji pišu nepismenim ljudima razne priznanice, obveznice i druge pravno-financijalne dokumente, pa dok od onih prvih za buduća pokoljenja ne ostaje ništa konkretizirano, ništa materijalno, od ovih drugih ostaju ti — danas bismo rekli — službeni dokumenti financijalne naravi; pa kad bi neki budući povjesničar, za recimo tisuću godina, sudio o tim civilizacijama samo po činjenici što se sačuvala takva dokumentacija, očito je da bi morao doći do sasvim pogrešnih zaključaka; do zaključaka koji bi bili slični citiranim Krležinim.

Do takvih pogrešnih zaključaka mora se doći posebno u slučajevima kad se problemima o kojima se raspravlja prilazi s pozicija antiklerikalnih socijaldemokratskih brošura s kraja prošlog stoljeća ili iz vremena najžešće propagande ruske boljševičke revolucije. Ili — kad se ovako generalizira u stilu sličnom Staljinovom i staljinističkom — ili ako hoćete folklorno-marksističkom — i smješta čitava povijest čovječanstva u pet tipova proizvodnih odnosa. Za jedan

18 Zvonimir Kulundžić: *Historija pisama* — Prvi tom šire zamišljenog djela *Knjiga o knjizi*, Drugo, iz osnove prerađeno i znatno prošireno izdanje, str. 168, Zagreb, 1957.

od tih odnosa — robovlasnički — kažu ti folklorni marksisti ili staljinistički »znanstvenici« da njegovu osnovu predstavlja vlasništvo robovlasnika nad sredstvima za proizvodnju, a isto tako i nad radnikom u proizvodnji kao robom kojeg robovlasnik u svako vrijeme može prodati ili kupiti, bez njegove privole, pa i ubiti kao životinju.

Pri tom se ni malo ne vodi brige o činjenicama da je rob npr. kod Židova bio i pedagog; kakav je odnos Aristotela prema robovima; da je u staroj Grčkoj, u kojoj su i policajci bili robovi, s jednim slobodnim građaninom išlo u rat i po sedam naoružanih helota (robova); da su u starom Rimu robovi bili računovođe i upravitelji imanja... itd... itd... Za ovaj naš konkretni slučaj, ne vodi se ni malo računa o činjenici da je baš crkva kršćanska bila ona koja je najodlučnije ustala u zaštitu robova i čiji je utjecaj u tom pogledu odigrao najpresudniju ulogu.

Tvrdnja da se pape nisu zauzimali za bilo što drugo do za Petrov novčić sadrži — pored svega ostaloga — i *contradictio in adjecto* jer se pape nisu ni trebale zauzimati za taj Petrov novčić, iz jednostavnog razloga što nikome ne bi ni palo na pamet da zadrži milodare dobivene na Petrovo, za koje se znalo da su namijenjeni potrebama vrhovništva crkve.[19] O tome su vodili brigu biskupi. Još i danas se na Petrovo sakupljaju te simbolične svote milodara, preko nuncijatura, i šalju vatikanskoj papinskoj blagajni — i kad se one kumuliraju na jednom mjestu, to predstavlja nesumnjivo impozantnu svotu.

Petrov porez je isto što i Petrov novčić, kao što je i elemozina samo strani (grčki) izraz za milodare ili milostinju, konkretno i za Petrov novčić. Tributi, desetine, daće, nameti, danak, pa i harač, sve su to sinonimi za pojam *porez;* sve je to zapravo tautologija koja u poetskim tekstovima može veoma dobro doći, ali u ovakvima, ako oni pretendiraju na ozbiljnost — nikako. Svi ti upotrijebljeni izrazi mogu se odnositi samo na dvije novčane kategorije: milodare (Petrov novčić, Petrov porez, elemozinu) i porez (tributi, daće, desetine, Petrov porez).

O kakvim se tu posjedima i zemljama radi, to nam Krleža nije rekao; što je on pod time mislio, to bar meni ostaje nepoznanica. Da su pape stoljećima, kao oblik osiguravanja stalnih prihoda, sebi »osiguravali procente od prevrata, državnih udara i buna koje sami organiziraju protiv tih kraljeva«, kao i »specijalne prihode od kraljevskih umorstava« — tvrdnje su preuopćene a da bi se mogle ozbiljno uzeti u razmatranje. Možda tu Krleža misli na »najgoreg kneza Hrvata« (pessimus Sclavorum dux), Domagoja (864-876), koji je vodio, i to uspješno, borbu protiv Mlečana, a kad su protjerani Trpimirovići podigli bunu u zemlji, Domagoj je tu bunu skršio u krvi, što je dakako imalo i određene reperkusije u mirovnom ugovoru, koje se — bar povijesnički — moraju tretirati kao takve, a ne onako kao što to misli — čini se — Krleža.

To ovako, kao puka verbalna tvrdnja, zvuči na prvi pogled i dosta uvjerljivo, ali ako se samo malo zamislimo, ako tim tvrdnjama pristupimo s minimalnom dozom kritičnosti, ubrzo ćemo doći do zaključka da se tu prije svega radi o verbalnom triku koji se osniva na spekulaciji s osjećajima samilosti, ili kako bi se to reklo suvremenijim jezikom — s osjećajima sentimentalnosti. Ima u tome i nešto istine, koja i omogućava taj trik, jer se tu ne radi o cjelovitom tumačenju svih relevantnih činjenica. To je rezultat upotrebe topološkog jezika, bolje rečeno verbalnih ekstrema izoliranih od životne stvarnosti; metode neuvažavanja složenosti činjenica i ignoriranja dane povijesne situacije.

Nasuprot tim verbalnim trikovima treba uvažiti činjenicu da je robovlasnik bio bitno zainteresiran da mu radnik radi što dulje i što bolje, a to je mogao

19 Petrov novčić pripadao je osobnoj papinoj blagajni, i taj prihod, kao osobni poklon vjernika svom vrhovnom poglavaru, nitko nije kontrolirao iako se tu godišnje skupilo i po nekoliko milijardi. 8. srpnja ove — tj. 1981. — godine, osnovan je kolegij od petnaest kardinala koji je zadužen da sredi sve vatikanske financije, među ostalim i prihode od Petrova novčića, što znači da će se on ubuduće tretirati kao materijalna sredstva koja ulaze u redovne prihode, a to znači i njihovo stavljanje pod punu kontrolu.

postići samo tako ako je svog roba dobro hranio i njegovao te mu pružao razna zadovoljstva. Tu je nesumnjivo isti odnos kao između seljaka i njegova konja (recimo); ukoliko ga seljak bolje hrani i timari, utoliko će iz njega izvući više radne snage, a ukoliko ga više maltretira, utoliko će mu manje koristiti. Iz života i književnosti moglo bi se navesti mnoštvo primjera iz kojih bi se vidjelo da je seljak prema svom konju (i ostalom blagu) često uviđajniji nego prema samome sebi, ženi i djeci. (Na ovom mjestu samo ću podsjetiti na pripovijesti našeg seljačkog pisca Miškine, Mihovila Pavleka.)

Isti je slučaj i sa strojem i njegovim vlasnikom. Koliki ljudi npr. poklanjaju danas više pažnje i više vremena svom automobilu nego svojoj ženi i djeci? Nasuprot tome treba uvažiti da je današnji »slobodni« industrijski radnik — bez obzira u kakvom se društvenom sistemu nalazi — a to znači i intelektualac bilo koje struke, zbog permanentne recesije i s njom skopčane besposlenosti, u stvarnom položaju da mora bez pogovora pristajati na bilo kakve uvjete rada jer svaki čas može izgubiti kruh, budući ga bez ikakvih teškoća može zamijeniti čitav niz sličnih radnika koji u dugačkom repu čekaju na posao.

I čovjek koji posjeduje, recimo, svoj osobni auto, u pravilu ga veoma brižljivo čuva, njeguje, pravilno pothranjuje (snabdijeva benzinom, podmazuje itd.) i čim mu se negdje pokaže neka greška (»bolest«), odmah to popravlja ili taj dio zamjenjuje novim. Prema tome, reći da je robovlasnik u svako doba mogao ubiti svoga roba, isto je toliko realno kao što je reći da seljak u svako vrijeme može ubiti svog konja ili vlasnik polupati, spaliti, dići u zrak bombom, strovaliti ih u provaliju ili kako drugačije uništiti svoja kola. Može, nesumnjivo da može (iako bi se danas već pronašao neki motiv da se takvog objesnika podvrgne sudskom progonu, recimo zbog ugrožavanja svoje okoline), kao što svatko može banknotama visoke vrijednosti pripaljivati cigarete; samo je pitanje, koliko se takvi patološki ekscesi zaista događaju u životu?* Pored materijalne štete i izvrgavanja sudskom progonu, u onemogućavanju takvih slučajeva igra svakako veoma veliku ulogu i socijalna izoliranost koja bi prijetila takvim pojedincima, da o savjesti, o onom što Freud naziva naše *nad-Ja*, a Kant *kategorički imperativ* — i ne govorimo.

Svakako se ne može uzeti kao ozbiljna tvrdnja da su pape organizirale takve zločine, motivirani procentom od plaće za umorstvo, jer se tu radilo o borbama za politički utjecaj, a ako bi to postigli, to je bilo svakako jače i sadržajnije od bilo kakvih procenata. Nikakva trgovina, nikakvi procenti i nikakve financijalne operacije ne mogu njihovim nosiocima ostvariti ono blagostanje koje mogu realizirati preko vlasti; osobito ako se radi o apsolutnoj vlasti.

Ta generalizacija odnosa papa i nas Hrvata ima isto toliko temelja kao opća generalizacija položaja i odnosa prema robu tijekom čitave poznate nam povijesti. Zna se da su mnogi narodi financirali križarske ratove ali se isto tako zna da su i ta sredstva bila vrlo ograničena. Obveza je poznata pod nazivom *decima papalis* (papinska desetina) a formirala se tako da su vjernici davali svojoj crkvi desetinu od svojih prihoda ili priroda. Crkva je od tako ubrane sume davala i opet desetinu, ili 10%, za financiranje tih ratova, što znači da su vjernici u tom *ratnom porezu* sudjelovali u stvari s 1% od svojih prihoda ili priroda. Vremenom je i taj 1% sveden na svega pola posto (0,5%), i to kada je odlukom *Lateranskog sabora* papinska desetina svedena na svega 5% od ukupnih crkvenih prihoda. To su u stvari — objektivno gledano — bili veoma skromni prihodi, jer su se ratni porezi u kasnijim vremenima znali popinjati i do 20, 30, pa i 50 posto.

Od svog doseljenja (oko god. 630) Hrvati su — sasvim naravno — sa strane papa i kardinalskog kora bili tretirani kao barbari koji su svojom ratničkom snagom osvojili neke provincije uz Jadransko more, ali počam od godine 820,

* Zapravo i ne može jer postoji neki zakon koji to izričito zabranjuje.

kad su nas franački misionari za vrijeme kneza Borne počeli prekrštavati, što je potrajalo sve tamo do XII. stoljeća, mi smo za Rimsku kuriju prestali biti *barbari* i postali smo *braća u Kristu.* Značajnija od Krležinih kumulativnih uopćavanja i antiklerikalnih tirada jest povijesna činjenica što je npr. Papa Ivan IV. davao dosta novaca za otkup od Hrvata zarobljenih kršćana.

I Krležin stav po kojem svi pape »mrze slavensku liturgiju« ne bi se mogao tako okvalificirati jer se tu radilo ne o nekoj mržnji kao takvoj, nego prosto o procjeni da slavenska liturgija, da glagoljaši mogu ugroziti jedinstvo crkve koje je bilo oličeno u jedinstvenom — latinskom — jeziku. Ali, ako govorimo ozbiljno, ne možemo prešutjeti da je Inocent IV. na molbu senjskog biskupa Filipa godine 1248. dopustio slavensko bogoslužje u Senjskoj biskupiji a god. 1252. *Sveta stolica* je dopustila slavensko bogoslužje i u Krčkoj biskupiji.

Moglo bi se o tih Krležinih petnaestak redaka, s kojima je on mislio impresionirati — a svakako je, zahvaljujući svojoj elokvenciji, i impresionirao — neupućene, moglo bi se o svemu tomu reći i napisati još mnogo toga, ali neka za našu svrhu bude dosta samo ovih nekoliko možda i nedovoljno sistematiziranih, i ne baš najsretnije izabranih, primjera što su mi tako usput pali na pamet.

Sa svim tim, dakako, nije rečeno da u toj borbi za našu nacionalnu liturgiju nije sa strane *Rimske kurije* bilo i podosta poteza koji nas nisu zadovoljavali, koji su nas čak i razbješnjavali. Taj njihov stav nas i danas — i nakon tolikih proteklih stoljeća — razbješnjava kad govorimo parcijalno o njemu. Ali kad govorimo o našim odnosima s Rimskom kurijom *grosso modo*, onda moramo biti neusporedivo mirniji i objektivniji, i prilaziti čitavoj toj problematici sa sasvim drugih pozicija. Moramo uvažiti činjenicu da smo mi Hrvati od svih slavenskih naroda prvi kristijanizirani, a to je u onim davnim vremenima značilo da smo prvi stupili u krug zapadno-evropskih kulturnih naroda; a to je, opet, odredilo naš nacionalni mentalitet i karakter za daljnjih više od tisuću godina; konkretno do danas. Sudeći po činjenici da živimo u vremenima buđenja nacionalizama, ne samo u Africi i Aziji nego i u Evropi, što se najizrazitije manifestiralo u Poljskoj u ove naše dane, sve okolnosti govore da će tako ostati i u vremenima što su pred nama, bar tako daleko koliko ih možemo sagledati u viziji. Drugim riječima, to znači da svoja parcijalna nezadovoljstva ne smijemo izražavati onako teškim i neodmjerenim riječima i optužbama kao što je to u naprijed navedenom citatu učinio Krleža; ne smijemo dozvoliti da nam drvo sakrije šumu.

Usprkos svim takvim i sličnim, dakako veoma nategnutim, konstatacijama i zaključcima, Krleža je ipak stalno osjećao da je ta potreba, potreba za onim što maločas nazvah i s c j e l i t e l j s k o m u l o g o m c r k v e, kod njega jača od njega samoga, jača od njegovih svjesnih htijenja, programa i uvjerenja — i on svibnja 1943. upisuje u svoj *Dnevnik:* »Ispitujem samoga sebe kako se moglo dogoditi da sam se tu našao (u crkvi *svetoga Marka*, u Zagrebu — ZK), možda ipak zbog sluganstva, glupost, otkad se pamtim (od prvih svojih ateističkih groznica), lutam po službama božjim, i ova mi se slabost liturgijske teatromanije nije ugasila nikada« (IV, 247).

Toliko o tome, kao indikacije za neku buduću iscrpniju studiju o toj problematici, mislim da je dovoljno.

Religiozni motivi u Krležinim tekstovima — kroz pola stoljeća (i više)

Kako je Krleža, kao i svaki književnik, umjetnik, znanstvenik ili javni radnik uopće, ono što jeste po onom što je napravio, po svom djelu, po onom preko čega je djelovao na svoje suvremenike, za nas će ovdje biti svakako najvažnije da vidimo kako se ta problematika odrazila u njegovom djelu. Da bismo iscrpli tu temu, bio bi nam potreban prostor bar oveće knjige, a ovdje možemo istaknuti samo nekoliko činjenica što se autoru u ovom momentu čine najznačajnijima. I već odmah na početku moram naglasiti da nam u tom pogledu mnoštvo podataka pružaju svi Krležini tekstovi, počam od drame *Legenda*, što ju je

objavio god. 1914. u svojoj dvadesetoj godini, kao svoje prvo publicirano djelo, pa sve do posljednjih značajnijih objavljenih radova, kao što su golema drama *Aretej ili Legenda o svetoj Ancili, rajskoj ptici* (prvi fragment objavljen u splitskom časopisu *Mogućnosti*, god. 1959), pa do golemog romana *Zastave*, što je bio objavljen u svojoj prvoj verziji god. 1962/63. u zagrebačkom novopokrenutom časopisu *Forum*.

Legendu, Novozavjetnu fantaziju u tri slike, Krleža je objavio na samom početku god. 1914, u četiri nastavka u prva četiri broja tjednika *Književne novosti* (od 24. I. do 14. II. 1914), što ih je pokrenuo u Zagrebu i Rijeci Milan Marjanović. Govoreći četrnaest godina kasnije o sebi i svom radu prije čitanja svoje drame *U agoniji*, 12. travnja 1928, u osječkom *Kazalištu*, sam Krleža je konstatirao: »Prva drama koju sam štampao bila je *Legenda*, u četiri slike, puna lirske mjesečine. Opisao sam u njoj Krista, gdje razgovara sa svojom vlastitom sjenom o problemima crkve kao da je čitao Kranjčevića. Sa svojom dvadesetom godinom čudio sam se što naše kazalište nije htjelo da prikazuje moga Krista na mjesečini, gdje u masliniku ljubi plavu kosu griješnice Marije Magdalene.«[20]

Miroslav Vaupotić veoma je dobro rekao da je to Krležino »mladenačko djelo puno ‚vlastite dvadesetogodišnje mjesečine, subjektivne, natopljene dječačkim, romantičnim mesijanizmom što čovjeka muči za modrih ljetnih noći', ali sa zanimljivim idejnim i scenskim nagovještajima dramatičara izvan serije. Krleža vjerojatno nije znao za Galovićev biblijski misterij *Marija Magdalena* iz 1912. (jer je on objavljen tek 1923, posthumno, u *Vijencu*), ali da su inspirativni autori ovoj lirskoj legendi bili i Nietzsche, Wilde, Renan i Kranjčević, to je jasno. *Legenda* je usprkos sladunjavim lirskim neoromantičnim opisnim didaskalijama u stilu uvodne rečenice: 'Kraljica noći prši nečujno, kao da se krade ćilimovima od uvelih ruža, preko četruna i paomâ, što zanjihane toplim lahorom šapuću ljubavne priče bijelim golubovima — i ušutkavaju ih čarobnim cjelovima sna', ipak blistav literarno pismen početak.«[21]

To je, zapravo, prva drama iz planirane pentalogije o pet gigantskih povijesnih figura: Krist — Michelangelo — Kolumbo — Kant i Goya, od koje su napisane samo prve tri, dok je o Kantu[22] i Goyi[23] kasnije napisao samo kraće eseje.

U tom svom mladenačkom ostvarenju Krleža sanja o čistoj, izvornoj, evanđeoskoj ljubavi, koju stavlja u oštru suprotnost s onom kasnije institucionaliziranom i samim time deformiranom ideologijom ljudi na vlasti, kad su Isusovu nauku pretvorili u sredstvo represije struktura moći.

Krležin Krist je sanjar i idealist, smješten u »priču punu mjesečine i biglisanja slavuja i dalekih dolina, kud plaze tihe vode, poput srebrnih zmija. Do nogu Isusovih Marija, sestra Eleazarova«[24] — koja ljubi Krista tjelesnom ljubavlju, kao ženka, kao stvorenje »od krvi i mesa«. — »Njen tihi jedva čujni glas utone u cjelovima, što ih njene žarke usne siplju po nogama Njegovim. Ona ga ljubi ljubavlju ljubeće žene, koja je svoje mlado tijelo jedva okupala u svetoj vatri života« — kako to stoji u uvodnim didaskalijama u tu dramu.

U tom položaju, u takvoj atmosferi, ona govori Isusu: »Čudne se vatre razgaraju u duši Tvojoj; poput crva ruje nešto u duši Tvojoj! Turoban si kao večernja pjesma, bolan je glas Tvoj! I blijeda su lica Tvoja, gospodine, blijeda kao jesenje magle« — a Isus joj odgovara: »Ti drhćeš, Marija, kao srebrene topole na oluji što trepere. (...) Oluja, Marijo, prohuji i nestane, a tišina koju ja propovijedam vječna je! (...) I ja ljubim, Marijo, ali moja ljubav je tišina! A Tvoja ljubav je oluja, što huji i nestaje« (7).

20 Miroslav Krleža: *Moj obračun s njima*, str. 201, Zagreb, 1932.
21 Miroslav Vaupotić: *Siva boja smrti, Eseji, studije i članci o Miroslavu Krleži*, str. 306, Zagreb, 1974.
22 M(iroslav) K(rleža): *O dvjestagodišnjici rođenja Imanuela Kanta*, »Književna republika«, god. II, br. 8, str. 334—336, Zagreb, jula 1924.
23 Miroslav Krleža: *Goya*, »Mala biblioteka«, br. 31, str. 45, Zagreb, 1948.
24 Ovdje se služim tekstom iz knjige *Legende*, »Minerva«, str. 39—64, Zagreb, 1933.

Kad ga je i ona napustila i on ostao sam u masliniku, pred Isusom se pojavljuje njegova »plava Sjena, njegov mistični pratilac za dugih besanih noći« (10) — i on s njome razgovara. Ta Sjena mu priča legendu o indijskom kraljeviću Budhi: »Taj čudak nije odrastao u sitnoj potleušici zbitoj od zemlje, nije pomagao kao šegrt svome očuhu kad je tesao balvane — ne, on je bio kraljevskog roda, nasljednik krune i pobjedonosan u grimizu rođeni princ! Imao je ženu, pjesama, oružja, roblja, imao je sreće, imao je vatre, konja i vojnika, pobjeđivao je u ratovima, a nije gladan sanjario na mjesečini po tuđim maslinicima. I onda, taj u grimizu rođeni dečko, jedne je noći spoznao, da je vatra njegova života lažna i odšuljao se u noć. Svoju svilu zamijenio je prosjačkim krpama i živio je čitavo vrijeme u šumi i tražio istinu. I godine su hujale povrh njegove glave, a on je samo mirno sjedio i motrio zvijezde, što su šetale visoko nad njim. — I spoznao je da je ona plava praznina, kud se te sićušne zvjezdane mrvice šeću, kud se ganjaju tako, da jedna drugoj ni perca ne dotakne, kud se ganjaju običajnim redom, koji se uvijek ponavlja, da je ta plava praznina zapravo jedno ogromno ništa! *Veliko Ništa!* I on, koga je narod prozvao 'prosvijetljenim', on je tražio puteve do onog *Ništa*. On je tražio puteve kao ti, živio je kao i ti, a tome je već davno! Jedna pognuta starica mi je pričala da je ljubio učenike svoje, kao što ih ljube oni, koji traže istinu, a učenici su ga njegovi ismijali. Smijali su se njegovim svetim riječima, reče starica i padne pred njegovim glinenim kipom na koljena, jer ljudi su majmuni, koji se klanjaju kipovima, a žive ljude osuđuju na smrt, da bi mogli pred njihovim kipovima klečati!« (16).

Nasuprot tihoj evanđeoskoj ljubavi što ju je naučavao Isus, nasuprot svoj onoj blagosti i opraštanju, Krležina *Sjena Isusova* drži antiklerikalne tirade i gledajući u viziji zbivanja što će se dogoditi tek u dalekim slijedećim vjekovima, a »vjetar donosi perspektive dalekih kamenih arena, posutih žućkastim pijeskom. Okolo, po zidinama smjestilo se bezbroj gorućih glava i sve viču, sve se smiju, sve buče. A roblje nudi goste skupocjenim pićem, miomirisnim ružama i razvratnim smijehom, dok dolje u cirkusu umire mnogo djece i majki, mnogo žena i malo kršćana« (35).

I u toj situaciji, Isusova Sjena »uz urlanje šakala, hijena, pantera i lavova i zapomaganje na smrt osuđenih vjernika« — govori Isusu: »Čuješ li tigra kako para meso mladosti? Svi oni dolje što vrište i dršću i grizu i luduju, sve su to tvoji nasljednici, koje si ti survao u ždrijelo smrti! U očima im je strah, a u dušama čežnja za osvetom. I mnogi otac što gleda djecu svoju u raljama lavskim, i mnogi mladi ženik, što gleda naga uda vjerenice svoje, mnogi i mnogi stišće pesti, da ih obori na glave onih, što se raduju i što se smiju u sjeni sagova, posuti ružama i razigrani vinom! Zar je mir u dušama njihovim? Zar je ljubav u dušama njihovim, gospodine? Taj mir Tvoj i ta ljubav Tvoja skupljaju se u osvetnu pest, koja će zapečatiti smrt tirana!« (35).

»Sama priroda — nastavlja Krleža u didaskaliji — kao da je pomahnitala nad tolikom prolivenom krvi. Iz mukle noći čuje se jauk tisuća i tisuća nevinih, na smrt osuđenih ljudi, pomiješan svijetlom, dimom baklji i režanjem zvjeradi. A sjena, da nadviče vjetar, nastavlja još strašnijim glasom, koji od bijesa drhće, da još jače zahuji dušom Kristovom« (35).

I u toj apokaliptičkoj atmosferi Sjena Kristova govori: »Taj mir tvoj, i ta ljubav Tvoja postaju još veći tirani, nego što su bili oni, koji su bacali tvoje vjernike u ralje divlje zvjeradi. Vatrenim mačem šire oni ljubav tvoju i ubijaju, kradu i pale sve u ime tvoje i za ljubav tvoju! (Kroz vjetar čuje se, kako se prašnim cestama vuku beskrajne zmije ratnika, što udaraju i zvekeću štitovima i kopljima i idu u smrt, da ubijaju u ime Boga! — Uz pratnju truba, pjesmu ratnika i zveket oružja križarskih:) I svi ovi pjevaju tebi Hossanah — a u isti čas pale i uništavaju zemlje i krajeve. I kupaju se u krvi — u ime tvoje, a kad im je osvetna pest oborila sve neprijatelje i porušila sva prijestolja, u ime pokore, kad se ti pokornici uspnu na kup ruševina i ondje se, dok se sve još puši od krvi i dima, zaogrću grimizom i zlatom. U preljubu, u mesu i vinu

čekaju kraljevstvo tvoje, i smiju se nebeskom kraljevstvu tvome! Zar je to onaj mir u dušama njihovim, gospodine?

Isus klone na zemlju kao mrtvac pod teretom krvavih vizija, koje su mu se ukazale. Vjetar. Blijedi bljesak kao da se zakrvavio. Grmljavina« — i Kristova sjena govori: »I kad je ta pest oborila već sve što se je oboriti dalo, počinje svojim noktima raskapati po srcu svome, nastaje lomljenje kostiju i spaljivanje na lomačama. I to se spaljivanje na lomačama i mučenje u ime tvoje, zove dobrom savješću. I ugojeni pastiri naslađuju se smrtnim mukama mladih djevojaka i vještica, ti ugojeni pastiri pale knjige, uništavaju slike i kipove, gaze slobodnu misao sve u ime tvoje! I u krvničkim haljama poštrapanim krvlju, propovijedaju ljubav tvoju! Zar je ono moguće mir, što se ceri u očima njihovim? (Vjetar je nanio uz lelek i plač mučenika mračne i gnjusne perspektive inkvizitorskih doba. Tmurno nebo, uzane ulice srednjega vijeka; lomače, dim, kardinali u talarima, mitre, tijare i biskupi. Iz daleka se čuje zvonjava. Prolazi nepregledna povorka redovnika sa spuštenim kukuljicama, s voštanicama u ruci i očajnim *Miserere!* na usnama. *Miserere!* A svijeće se razgaraju sa svojim narančastim plamenovima i čađavim dimom i čine zrak još težim i gušćim. Dok se to zbiva, čuje se kako ribari pod maslinama hrču)« (36).

Sjena Kristova, »uz pjesmu redovnika, koji u povorkama prolaze pjevajući *Miserere*«, govori Isusu: »Sagradili su čudne kuće, u ime tvoje, gospodine! Tano je, u tim kućama, hladno i neugodno kao u pivnici (a Krleža je, kao što smo to naprijed vidjeli, tako često u njih navraćao, i to kad mu je bilo najteže — ZK). Samo rijetko se provuče po koja traka svjetlosti kroz šarena stakla. U njima pale tamjan, piju vino i kradu život i sve to u ime tvoje! Lažima vabe ljude u ove kuće i zovu ih vjernicima, u ime tvoje, gospodine! I salili su čudne posude, o koje udaraju batovima, dovezli su čudne frule i svu tu buku podižu u ime tvoje, gospodine! Na svijetlim su zastavama izvezli lik tvoj, i razdijelili se u stranke unutar crkve tvoje. Pa kad čudnim oružjem, što vatru sipa, udare jedni na druge, onda ih ima, u crnim mantijama, koji viču, da se i to događa u ime tvoje! I prodavaju krune i mažu tirane posvećenim uljem, blagosivlju topove i propovijedaju nauku tvoju vojskama, a sve to u ime tvoje, gospodine! Ako je tko ubio, ubijaju ga, ako je pogriješio, kazne ga; i ništa mu ne opraštaju. Zar je mir u dušama njihovim? Obukli su se u svilu i damast i grimiz, a onoga prvoga koga zovu svojim glavarom i tvojim nasljednikom, kako su istom njega nakitili čipkama kao bijelu voštanu lutku! Ljube mu papuče, i nazivlju ga nepogrešivim, dižu ga na svetoj stolici i nose ga kao čudo svetosti i nepogrešivosti i tvrde da je on otjelovljenje Tebe i tvoje nauke na krvavoj i blatnoj zemlji« (36/7).

»O čeznem, čeznem za bjelinom Pričesti«

Mnoštvo religioznih motiva — iako često u polemičkom i negatorskom obliku — nalazimo i u Krležinoj poeziji, počam od njegove prve objavljene pjesme *Podnevna simfonija* (u *Savremeniku*, 1916), gdje sve pršti od zdravlja, optimizma, veselja i raskošnih boja, koja je locirana prvenstveno uz crkvu; uz cintor ili crkveno dvorište:

Ko skrletni oganj pleše nam u sjaju ritam Velepjesni! (...)

Mi plivamo plimom bogorodnog sunca,
mi pijemo plavu melodiju gora. (...)

O, sve živi. Sve vječno je. Sve pleše,
i ništa ne umire —
ni plave sjene sa cintora što gvire,
ni blijedi dim, što vije se nad kuće;
sve sječni Rasap! I vječno Uskrsnuće! (41)[25]

25 Ovdje se služim tekstom iz »Minervinog« izdanja *Simfonija*, Zagreb, 1933.

Ja sam ovjenčan zdravom, podnevnom slavom.
I vidim; oj — vidim — bijele zvjezdane staze
do podneva tihog svete harmonije. —
Aveti jutra, zelen noćne agonije
po meni ne plaze!...
Ja se borim.
Plešem sa srebrnim vjetrom.
Kličem.
Letim. (46)

Život je bijela tiha melodija
podnevne glazbe svijetla,
pjesma cvijeća, djece i crvenog pijetla... (46)

I kad u tom svečanom, životodajnom raspoloženju, kao neočekivani intermezzo »zabruje diskordi (tužne) kršćanske glazbe i zaplaču zvona, čovjek poganin dvadesetak stoljeća« zapjeva

O prokleti akordi rekvijema
ko crne ptice nad mojom glavom kruže
i mirišu ko crne, otrovane ruže.
I truju Misli...
Ideja, svijetla ideja na Golgotu hoda
i stenje pod titanskom tajnom podnevnog Svoda. (52/3)

Istovremeno neki »bolesni jadnik« posve tiho:

O, kad se život ovih svih dvorišta,
vlažnih prljavih soba,
uvelog cvijeća, bolesnog jada
vječno ponavlja!
A ja bih da pijem zdravlja!
Ja ne ću tih crnih madona s crljenim žiškom!
O, ne ću tih sivih gravira u prašnoj istruloj rami!
O, ne ću umiranja u vječnoj polutami,
kamo se čuje svijetli puls sunčanog grada,
vika djece,
pjesma zlata. —
O, zašto to umiranje u sjeni kazamata? (54)

a sam pjesnik, kao »blijedi, žalosni čovjek« šapuće:

O, gdje su moje sunčane molitve,
kada sam svijetao padao nice,
kada sam sretan dirao žice,
kada su pjevale bijele ptice,
o, gdje su te sunčane molitve (58)

da pred kraj poeme prizna sam sebi:

O, čeznem, čeznem za bjelinom Pričesti,
za Ljepotom mira, zaboravom Jada! (62)

Krležina prva knjiga — *Pan* — objavljena pod imenom i inicijalom prezimena (Miroslav K.), još godine 1917, a koja je svakako jedna od njegovih najemocionalnijih pjesama panteističkog žanra; štaviše i jedna od najlirskijih i najsočnijih takvih pjesama (ili ako hoćete poema) u cjelokupnoj našoj lirici, iako po svojim ugođajima i čisto pjesničkoj fakturi veoma srodna upravo citiranoj *Podnevnoj simfoniji*, po svom religioznom, filozofskom nadahnuću dosta

se razlikuje od nje. Tu se Krleža više udaljava od institucionaliziranih kanona crkve katoličke, ali se i više približava onom izvornom, evanđeoskom Isusu Kristu. *Pan* je poema praiskonske životne poganske radosti i snage, u sukobu s hladnoćom i mistikom crkvenih prostora, kao i mrtvih »crnih knjiga — molitvenika«.

U »modro jesenje popodne«, kad »gore i vinogradi pjevaju tihu pjesmu snivanja«, usred »obojadisanog plesa Jeseni« i Panovog veselog i gromoglasnog kliktaja

Oganj u meni vrije,
pjesme u meni gore.
Svijetla, gigantska Jesen (10)[26]

scenom se »raspu neki bolesni tonovi. Procesija se bijela penje drvoredom kestenova, do crkve na brdu. Seljanke, ministranti, svećenici u bogatim svilenim ornatima, polivenima suncem, zvonca i tamjan. Sve pjeva:

Kyrie eleison! Christe eleison.

Melodija procesije dira Pana; siringa je umukla. Procesija:

Na tropski oganj kristala,
Sunčana pala je svila.
Bijela katolička vela,
Tkivo mrtvačkih tila,
Sve šumi šumom sablasnim,
Šumom precrnih krila.
Sve pleše bojom svečanom,
Žuto, modro i lila
Sve je sveta melodija —
Misterij nevidljivih Sila — (10)

Dok »silni akordi orgulja grme« (10), Pan ulazi u crkvu »radoznalo se proguravši kroz gomilu na portalu« (13) i dok »svijeća drhće na oltaru«

Gle,
Mramorni sveci
U nijemom dijalogu,
Smješkaju se gostu
Pjanom kozorogu. (14)

On sluša kako »grješnik mramorni na nadgrobnom basreliefu« šapuće:

Krvavih prstiju cjelujem svilenu hostiju
I duša mi je pusta, mramorna vila,
Iz koje je bijeli profet, plamenih krila
Izagno masu grješnih pijanih gostiju. (14)

»Orgulje bruje« i odjekuju »silni, grandiozni akordi«:

O siplju se tajne svih nebeskih snova,
Igraju oblici serafskih stubova,
I svjetlo se božje — ko plima razlijeva.
Gromovi i munje — Crnoga Dana Gnjeva.

26 Miroslav K.: *Pan*, Naklada piščeva, Zagreb, 1917.

I odjekuje »tužna pjesma grješnika u crkvi u koru«:

Svi mi, o svi mi, u luđačkom ritmu,
I grijehu i smijehu hirovitu, laku,
Plešemo nekud u mrtvačku raku.
I čekamo Svijetlo, bijeloga Boga,
Čekamo svetu nebesku traku,
Što će nam, sjajna, pasti u život,
U luđački ples Sablasti u mraku. (15)

Dok »silni akordi orgulja grme« i dalje, »grješnici u crkvi pjevaju očajno«:

O zašto nas golema tajna mrvi?
O zašto se davimo u rođenoj krvi?
O zato vrije život u nama?
O zašto se biju Svijetlo i tama?
O Tko nam te napjeve krvničke svira?
Gdje je nebesko ostrvo mira? (16)

Sa »slike crne Bogomajke, optočene zlatom i polivene krvlju kandila« (21), a to će biti ona znamenita starinska folklorno-barokna slika zagrebačke *Gospe od Kamenitih vrata*, na reprezentativnom baroknom oltaru na koji je postavljena poslije velikog požara god. 1731. kao neoštećena, samo pocrnjela, što se smatralo pravim čudom božjim, i koja je zbog toga jedna od zagrebačkih svetinja, razlijevaju se »potoci sablasnih tonova«:

O gledaj, gdje žižak pred licem Gospodnjim treperi!
I Gospod stoji divan!
Zvjezdan, gordi, nebotični Div!
Zvone himne serafa u svenebeskoj sferi;
Padni, padni, Pane! Griješan si i kriv. (22)

Ne igraj se, radosni Pane,
Sa demonski mističnim Bogom!
Vihori crnih snoviđenja laju,
Svih besanih noći žalosti se viju,
U ludom ciklonu sve vještice cvile,
Zvijezde, naričući, padaju,
Stada kurjaka urlaju,
Lome se Crne Sile,
Sablasni vranci tutnje.
Tamna je srdžba silnoga Boga,
Ludi je orkan božanske ljutnje. (23)

Sjaju im zvijezde u kosi ko svijetli dijamanti,
Blistav, svetački svečan, nebeske pjesme je ritam. (26)

A djevojke, u kojima vrije život, u koru pjevaju:

Pjevajte nam pjesmu ljubavi i boli —
O zašto se ovdje ne ljubi, ne smije?
O zašto se ovdje nariče i moli? (30)

Pa iako na kraju triumfira Pan kao simbol poganskog božanstva, iako jedan oblak pjeva

Nosim blistavi sunčani obruč jesenjeg dana,
Da okrunim Sjenu radosnog Boga Pana —
život je jesenja radost, a nije gnojna rana[27] *(32),*

27 Ovaj završni stih ne nalazi se u prvoobjavljenom tekstu; on je dodan za »Minervino« izdanje, god. 1933.

iako je nad hebrejskim Bogom osvetnikom zavladao

... Svemirski razorni talas.
Ugasla je svilna, božanska, bijela toga.
Podavili se psalmi. Hostije su blijede

ipak na kraju ljudi koji su se »prestrašeni, radoznali, razlili poput poplave iz crkve« šapuću:

Smiluj se Bože za nas —
O sunčani Pan je, u bijeloj ekstazi danas,
Nadpjevao krvavu pjesmu Boga.

I

U Bogosjaju jesenjeg sna —
U sjeni kraljevske krošnje
Smiju se crvenobijele,
Slavne raskošne nošnje.[22]
Vino se ribizno toči.
Med se zlatni lije.
Dobri se Narodni Bog
Pijanoj djeci smije — (33)

O Krležinim religioznim preokupacijama nalazimo mnoštvo sličnih primjera i podataka ne samo u njegovom *Dnevniku* (osobito u ovdje iscrpnije citiranom prilogu *Djetinjstvo 1902—03)* i u ranoj poeziji nego i u kasnijoj, pa i u svim njegovim djelima, do duboke starosti, ali kud bismo stigli kad bih to sve ovdje navodio; zbog toga ću se morati ograničiti samo još na nekoliko primjera iz njegove rane poezije; samo toliko koliko nam je najpotrebnije da naznačim zacrtanu problematiku.

U svojoj pjesmi *Hiljadudevetsto i sedamnaesti katolički Uskrs* Krleža kao dvadeset i dvogodišnji mladi čovjek pjeva:

danas —
kad se daruju po crkvama jaja i kolači
i teče krv
i vjetar nosi talasje oblačno
i pjesnike
koji bez ravnoteže i uporišta i smjera lijeću po vjetrovima,
samo lijeću i kukaju,
eto, danas je Uskrs,
ja plačem na Sajmištu.
Sve je razoreno.
I panorame viču i vuci laju,
I Talijani s pijemonteškom zvijezdom
I Madžari s kletvom madžarskom
I Rusi s lažju slavjanskom
I naši domaći od dvadesetipete i žene i sve je to Uskrs
rimokatolički hiljadudevetsto i sedamnaeste.
I teče krv zbog žene.
A onda je netko donio među panorame
drvenoga Hristosa sa crvenom zastavom
i tekle su vučje suze, a ljudi su se klali.
Na Uskrs. Na Uskrs.[29]

28 Ovdje se, očito, radi o narodnim nošnjama sela Sestine kraj Zagreba.
29 Miroslav Krleža: *Pjesme*, knj. III, str. 20, Zagreb, 1919.

Tu imamo, dakle, već Isusa Krista sa crvenom zastavom, kao očitu repliku Kranjčevićevog Krista na pariškim barikadama u *Resurrectiju* (god. 1897), koji se tu očito ne uklapa, koji je tu programatski ubačen, ali ipak — tu je. Taj Krležin Krist, kao nosilac crvene zastave, svakako je u grdnom neskladu s njegovim sanjama u djetinjstvu, što su otišle u nepovrat:

O, mi još onda nismo znali za crne anarhije stijeg,
kad smo Svetoga Nikolu, biskupa u mitri,
radosno čekali, bosi, i kao srne hitri,
i kad smo s veseljem prvi pozdravljali snijeg,
o onda još nismo znali za crne anarhije stijeg.[30]

Sameći se i tražeći izlaz iz dilema što ga slamaju, Krleža u *Pjesmi hromoga đavla* pjeva:

I plaču zvona razbita (...)
Gospodine! Ja hromi đavo tvoj, ja znađem tko si.[31]

Međutim, usprkos tome što on zna tko je taj Bog pred kojim se (ali) osjeća kao hromi đavo, Krleža će u *Pjesmi Gospodinu koji je nad mojim skladom i mojim grčem* zabugariti ovako:

Ja dakle ipak, Bože, pojmim crno ništavilo tvoje,
I sada kad u meni Tvoja pjesma poje,
i sada, kad u meni Tvoje plešu boje,
ja pojmim, da sam Tvome Svijetlu ploha,
na kojoj vezeš, Bože, tvoj neponjatni vez.
Ja ploča sam, a Ti si slovo i plameni rez.
Ja mrva sam Tvoje silne tajne
I maglena sam para. Ti klisura si, kremen!
I ti iz moga mesa režeš
sve remen po remen,
i krvavim remenjem ideje mi vežeš.
I biješ me do krvi kao roba,
od prvog cjelova do groba.
I vidokrug je moj vidokrug sitne lude,
o, neznatne i sitne ko izgubljena igla.[32]

Ali, usprkos svemu tomu, Krleža u svojoj *Podnevnoj simfoniji,* kao što sam to već naveo, pjeva:

O, čeznem, čeznem za bjelinom Pričesti,
za Ljepotom mira, za zaboravom Jada![33]

Ubrzo poslije tih stihova, Krleža je napisao i svoj prvi roman — *Tri kavaljera frajle Melanije,* na kojem je kao godina izdanja označena 1920. iako je izišao god. 1922, i to u izdanju *Matice hrvatske.* Na jednom mjestu »balavi maturant«, koji je tu, očito, *alter ego* samog pisca, govori svom uzoru, pjesniku Trninu, literarnoj transpoziciji i kontaminaciji najvjerojatnije pjesnika Polića Kamova (1886 — 1910) i književnika i publiciste nacionalnog gigantizma Dimitrija Mitrinovića (1887—1953), koje je napustio njihov nekadašnji titanizam, da on »nema savršeno nikakvo pravo, da ma kakav impuls pobija svojom rezignacijom! To je kapitulacija! To je debakl! To je likvidacija!« — a ovaj odgovara:

»Nije to nikakva kapitulacija! Ni debakl! Vi danas još ne pojmite svu težinu našega problema, jer ste mlad. U nama se biju dva vijeka, dragi moj! Stari

30 *Balada u snježno jutro, Pjesme* III, str. 4.
31 Miroslav Krleža: *Pjesme*, knj. I, str. 20, Zagreb, 1918.
32 Miroslav Krleža: *Pjesme*, knj. II, str. 10/11, Zagreb, 1918.
33 Miroslav Krleža: *Tri simfonije*, str. 32, Zagreb, 1917.

vijek i novi vijek! Mi smo s jedne strane još godine hiljadutristote po prilici. A s druge opet, Evropa! To gomile ne mogu u jednom danu. I mi koji bismo htjeli da poletimo, mi ne možemo dići sa sobom tešku masu!« (Str. 70.)

Taj »balavi maturant«, koji je već u to vrijeme bio najtalentiranije, najaktivnije i najglasnije pero na hrvatskoj književnoj ljevici, koji je bio i jedan od lidera tada legalne Komunističke partije — (koja je opet svu svoju aktivnost zasnivala na svijesti i moći najširih narodnih masa, na klasnoj svijesti) — odgovara: »Ali što se tiče gomila? Šta imadu gomile s idejama? Jedna idejna sinteza nema sa gomilama ništa! Savršeno ništa! To je komično! U čemu je tu onda ikarovština?«

Pjesnik Trnin uvjerava tog mladog zanesenjaka: »U čemu je tu ikarovština? Nije kod nas ikarovština u velikoj gesti! Kod nas je ikarovština u anonimnom radu i pregaranju. Ne u heroizmu frazerskom, već u tihoj boli! Imade izvjesni heroizam pada! I za mene je svaki Ikar baš u onom momentu silan, kad se ruši. Nego vi, mladi gospodine, niste još proživjeli kako je to kad se pada! Više se kod nas pada nego leti! Ovaj naš bolesni grad i truli ljudi u ovome gradu, ti i ne slute, da kad jedan ovakav anonimni Ikar prolazi našim cestama, da se tada tu prokisao i umoran vuče jedan jedini vrijedni simbol cijeloga našega života. Jedini vrijedan simbol! Takav se zvjezdani lumen gasi u ovom našem analfabetskom blatu, i vidite, tu i jest cijeli naš heroizam: biti palim Ikarom, a ne nepostati Judom! Ne prodati se za cekine! Ne postati ciničnI kreten! Pobijediti materiju! Pasti, ali pobijediti materiju! U tome je ona veličina titanska! Biti gladan, hodati prezren i poderan, krvariti se i mučiti se u sebi, bez rezultata! To nije kapitulacija! I maločas, kad sam govorio rezignovano, ja nisam govorio o kapitulaciji, nego o rezultatu! Ja sam se rezignovao u odnosu na rezultat, a ne na samu ikarsku gestu! Ona mi je i danas simpatična! Ali onako kako je ja shvatam, a ne kako se nebulozno po gimnazijama interpretira!«

Taj »balavi maturant«, odnosno personifikacija tadašnjeg mladog Krleže, odgovara rezolutno i samouvjereno: »Po gimnazijama su se ti vaši stihovi i taj titanizam vaš papirnati interpretirali u zanosu, u vjeri, o kojima vi nemate ni pojma, moj gospodine! I svi vi, kad biste imali karaktera, vi biste se postavili pred ove naše gimnazije kao Kolumbi, a ne kao pribijeni sveci, martiri i Sebastijani! Naše gimnazije trebaju Kolumbe! One trebaju karaktera i stijegova, a ne treba im lirika rezignacije. I to, što svi vi danas radite, govorite i pišete, to je rezignacija i poraz. Vi ste pali, i vi nemate prava da vašom bolesnom skepsom podgrizate naš elan! Vi nemate prava!«

Trnin i dalje objašnjava tom mladiću dane realitete i težinu borbe u sredini u kojoj nema suboraca, nema ljudi s kojima bi se moglo boriti, pa zaključuje: »I što se tu može? Čovjek stoji u tom vrtlogu ništica i ne može drugo, nego da digne ruke i da pušta svoju krv! Neka padne sjena naše patnje na tu ludnicu, u kojoj živimo! Neka je posveti! To!« — I taj mladić na to odgovara: »To je katolicizam...«, a Trnin mu upada u riječ i dodaje: »Pa dobro! Neka bude Ali to jest! To postoji! To nije fraza!« — i »balavi maturant« produžava:

»To znači uživati u roli pribijenog Krista. I još samodopadno blagosiljati s krsta! To je tipična hrvatska katolička poezija. To i jest najporaznije za vašu idejnu grupu, da ste svoje najveće bitke bili protiv Rima, a eto Rim je u vama. I te vaše riječi i to je jedan dokument da je Rim u vama. Imali ste zastave u ruci i trumbete, a cijeli taj vaš libertinizam bio je cirkus. Danas se ispovijedate katolički — Vi ste katolički Ikar! Moj gospodine!«

Danas, nakon toga što je prohujalo šezdesetak godina — i to kakvih šezdesetak godina! — što je ta knjiga napisana i izdana, a potom Krleža nikada nije dozvolio da se ponovno izda,[34] mi možemo zaista s punim uvjerenjem da

34 Kad su ovi redovi bili već napisani, nakladna poduzeća *Svjetlost* iz Sarajeva i *Mladost* iz Zagreba, koja zajednički izdaju *Sabrana djela Miroslava Krleže*, u pojedinačnim kolima, izdala su krajem god. 1980. kolo romana, i u njemu i taj njegov mladenački roman, kao njegovo drugo izdanje.

smo prodrli u srž same stvari konstatirati da se ta dijagnoza može u cijelosti primijeniti i na samog njenog autora — na Miroslava Krležu.

Napustivši crkvu »evropski artist nema više uzora«

Prostor koji je u ovakvom časopisu moguće ustupiti za jednu ovakvu raspravu, za jednu ovakvu temu, očito je već na izmaku i potrebno je da završim.

Da nije tako, trebali bismo se zadržati još na čitavom nizu Krležinih djela — pjesama, drama, članaka, raznih zapisa i izjava; trebali bismo se zadržati npr. na drami *Gospoda Glembajevi* (i ostalim prilozima iz tog ciklusa), osobito na razgovorima dr. Silberbrandta (s Leonom) i sestre Angelike — pa sve tamo do Krležinih posljednjih ostvarenja, drame *Aretej ili Legenda o Svetoj Ancili, rajskoj ptici* (koja je objavljena prvi put u splitskim *Mogućnostima*, 1959) i romana *Zastave*, objavljenog prvi put, i u prvoj verziji, u zagrebačkom časopisu *Forum*, god. 1962. — ali ni za to više ovdje nema prostorne mogućnosti, pa ćemo i to morati sažeti do krajnjih granica.

Drama *Aretej ili Legenda o svetoj Ancili, rajskoj ptici, Fantazija u pet slika*, čudna je košmarska drama u kojoj se, u obliku simbolike suvremene modernističke dramaturgije, susreću i isprepliću kvazi povijesne evokacije iz god. 270. u Rimu s događajima iz god. 1938, i isti ljudi koji u tom fantazmagorijskom obliku žive na vremenskom razmaku od tisuću šest stotina šezdeset i osam godina. Ta tipična modernistička *lezedrama* puna je religioznih motiva polemičke naravi. Arhijatar Aretej jedan je od velikih povijesnih neimara medicinskih znanosti, koji se izgubio u zaboravu kao jedna od žrtava političke zavjere protiv imperatora Ilirika, a njegova nesretna supruga Livija Ancila, spaljena, kako legenda kaže, živa na lomači »kad usprkos smrtnoj opasnosti nije htjela da se odrekne svog kršćanskog uvjerenja« (12),[35] pretvorila se u rajsku pticu (20) i kao takva je »po čitavom svijetu slavljena kao zaštitnica ptica« (89). U stvari, ona je bila »kći ilirske robinje«, i zagrijala se za kršćanstvo, za njegovu pravu evanđeosku i anđeosku nauku ljubavi: s njom je njen muž Aretej, arhijatar na palatinskom dvoru, mislio »izroditi masu zdrave djece, ali se ona kao nerotkinja razvila individualno potpuno odvojeno, odbijajući već po svom podrijetlu, dosljedno i postojano, da se pokloni zamisli helenske antike«. Nasuprot tim zahtjevima, ona se zagrijala za kršćanstvo, za ideale jednakosti i bratstva svih ljudi i evanđeosku ljubav koja sve voli i sve oprašta.

Dublja analiza te posljednje Krležine drame[36] bila bi veoma zahvalan materijal za temu koju sam ovdje tek nabacio; tako isto i mnoga mjesta u romanu *Zastave*.

* * *

Kao završnicu ovih fragmentarnih razmatranja, da ostanem dosljedan samom sebi kad rekoh da neću na čitaoca nastojati djelovati svojim suponiranjima i da ću što više prepuštati riječ samom Krleži neka nam izlaže svoje poglede, dat ću mu i opet riječ o dva za nas ovdje svakako veoma važna aspekta problematike koju razmatramo.

Iako je opće poznato da je on, za čitava svog zrelog života — tamo od svoje recimo dvadeset i osme godine, kad je postao urednikom komunističkog književnog časopisa *Plamen* (1919), pa do danas, kad dotrajava svoje dane u visokoj starosti od osamdeset i sedam[37] godina, bio deklarirani komunist,

35 Ovdje se služim izdanjem *Areteja*, kao dvadeset i drugog sveska *Krležinih Sabranih djela*, u izdanju *Zore*, Zagreb, 1963.

36 Istina, Krleža je listopada 1963. u zagrebačkom časopisu *Forum* (god. II, knj. IV, str. 499—521) objavio aktovku *Saloma*, ali to je samo nadgradnja one davno napisane dramske slike (i pjesme u *Savremeniku*, 1918) i objavljene na prvim stranicama *Dnevnika*, iz god. 1914.

37 Treba imati na umu da je to pisano god. 1980.

čini mi se da je on ipak bio najiskreniji u iznošenju svojih intimnih političkih preokupacija i uvjerenja kad je dana 26. listopada 1951. govorio na *Skupu za mir* u Zagrebu, a to njegovo izlaganje bilo je u suštini eminentno kršćansko-socijalističko:

»Mi ne mislimo da je jedina forma da čovjek bude socijalista, da bude krvnik na Rajkovim vješalima. Mi ne mislimo da je ‚jedini način' da čovjek bude socijalista, da principijelno ne govori istinu i mi ne mislimo da makijavelističko umorstvo, zaogrnuto togom Pravde, može da znači socijalizam! U demoraliziranom svijetu jedne civilizacije u kojoj je krematorij postao političkom metodom, u prilikama u kojima prosječan mali čovjek (koji predstavlja veliku većinu evropskih naroda) luta kao sjenka gonjena užasima, u panici pred razaranjem svega, u prilikama u kojima se laž uzdiže do ideala; gdje se socijalistička propaganda tjera u formi masovnih halucinacija, u prilikama u kojima se umjetnost i književnost i filozofija sile da na koljenima kleče pred glupošću u proskinezi pred nesocijalističkom dogmatikom, mi slobodni jugoslavenski socijalisti smatramo, da je vrijeme jedini faktor koji može da utiče povoljno na smirenje ovih razbuktalih strasti. Boriti se protiv zaostalosti i predrasuda i političke gluposti može se samo sa socijalizmom. Socijalizam znači miran život pod toplim krovovima, a ne raspirivanje požara po čitavom svijetu. Socijalizam znači bolnice za bolesnike, a ne stvaranje masovne gladi i bolesti. Socijalizam znači kult dobrih knjiga i lijepe umjetnosti, a ne bušenje lubanja i morala. Socijalizam znači ljudski moral među narodima i državama, a ne kult laži, smrti i političkog umorstva. Mi južnoslovenski socijalisti propovijedamo međunarodnu toleranciju mjesto fanatizma, mjesto liktorskih sjekira — kult logike i civilnih sloboda.«[38]

Toliko — eto — o Krležinom intimnom, o boljem, političkom uvjerenju, a sad da vidimo što i kako on, u skladu s tim uvjerenjem — nasuprot deklarativnim eksklamacijama u onom prigodnom novinskom članku napisanom za jednu određenu kampanjsku potrebu, *Brašančevo u Dubrovniku* — misli i osjeća po svom boljem uvjerenju i osvjedočenju o ulozi religije, konkretnije crkve katoličke, u povijesti ljudske civilizacije i kulture.

Pišući u nokturnu drugog svjetskog rata, vegetirajući na rubu otvorenog groba koji je prijetio da će nas svaki čas progutati, Krleža je godine 1942, pišući o svom djetinjstvu i religioznim smjernicama u kojima su ga odgajali i spremali za život, za biskupa i kardinala, o svojim davnašnjim preokupacijama, nasuprot izrugivanju »svega što je pod utjecajem crkve stvoreno u narodu Hrvata«[39] napisao:

»Za posljednjih dvjesta godina od baroka takozvani vrhunaravno montirani dio nadahnuća evropske umjetnosti gasi se pred našim očima očito, ali ni materijalistički utilitaristički princip nije se još potvrdio na način koji bi bio podudaran s idejnim potrebama utilitarističkih ideologa. Razum i pamet, socijalni planovi i plansko izgrađivanje novih socijalnih, produkcionih i društvenih uslova s osnovnom mišlju da bi se čovjek doista po mogućnosti što prije oslobodio prehistorije, sve to zavladalo je u predvečerje današnjeg ludila praktičnim socijalističkim programima, a tko može predvidjeti kamo će sve te megalomanske planove survati ovo ludilo koje traje? Umjetnici koji bi vladali socijalističkom tematikom na način velikana koji su suvereno zavladali crkvenom muzikom ili slikarstvom, takvi umjetnici po snazi svoga talenta nisu se još pojavili, a rastrovanost pogleda i pojmova i uvjerenja o najosnovnijim idejnim i socijalističkim pretpostavkama danas je u dramatskom rasulu, tako da za neko veliko apologetsko djelo jednog Tintoretta, na primjer, evropski artist nema više ni uzora, ni vremena, ni živaca« (III, 383/4).

SAPIENTI SAT! — napisao je već prije gotovo dvije tisuće i dvjesta godina rimski komediograf Publius Terentius Afer, u svojoj komediji *Phormio* — a to će reći: PAMETNOME JE DOSTA I OVOLIKO.

38 *Djetinjstvo 1902—03, Dnevnik*, knj. III, str. 383/4, Sarajevo — Zagreb, 1977.
39 Vidi *Glas koncila (Pismo seoskog župnika)*, god. XIX, br. 437, Zagreb, 31 kolovoza 1980.

Tomo VEREŠ

Razgovor o religiji i socijalizmu

Kao što je poznato, Televizija Sarajevo je 7. i 14. prosinca prošle godine emitirala pozamašnu anketu o odnosima između religije i socijalizma. Anketa je bila snimljena u Zagrebu, Mariboru, Ljubljani, Beogradu i Sarajevu. U njoj su sudjelovali naši sociolozi, teolozi i predstavnici uglavnom svih vjerskih zajednica: židovske, islamske, pentekostalne, baptističke, adventističke, pravoslavne i katoličke. Sudionici su sažeto odgovarali na nekoliko pitanja kojima je autor emisije sa svoga sociološko-političko-marksističkog stajališta pokušao dotaknuti neke neuralgične točke spomenute problematike.

Nesumnjiva novost ove emisije u odnosu na onu koju je Televizija Zagreb posvetila religiji prije četiri godine — 9. ožujka 1977. — bila je u tome što su u njoj govorili pretežno sami vjernici, dok su u zagrebačkoj emisiji sudjelovali isključivo marksisti. Da li je ova novost ustinu značajna ili je beznačajna, osobito kad se uzme u obzir ono što su sudionici ankete kazali — u to ovdje ne ulazim. Svakako, mnogi su gledaoci zamjerili što emisija nije bila izvedena u obliku živog razgovora među sudionicma, nego kao disparatni mozaik njihovih pojedinačnih odgovora.

Kao sudionik emisije ne želim uputiti nikakav prigovor uredništvu Televizije Sarajevo što je moje odgovore donijelo u prilično skraćenom obliku, a odgovor na četvrto pitanje potpuno izostavilo. Ono ima svoju zamisao, ima svoja mjerila i pravila kojih s mora držati. Ipak je, po mom mišljenju, uredništvo trebalo dati neko prethodno upozorenje da bi uklonilo neugodan dojam što su ga dobili brojni gledaoci i slušaoci zbog tih skraćivanja.

Cjelovitom objavljivanju mojih odgovora u ovome broju »Marulića« cilj je da potakne naše općinstvo na razmišljanje i otvorenu raspravu o tako važnim problemima.*

1. pitanje: Odnos religijskih zajednica prema socijalizmu evoluirao je od anateme do podrške. Što biste mogli reći o tome?

Odgovor: Ja bih se u svome odgovoru na postavljeno pitanje ograničio samo na odnose između socijalizma i katolicizma. Kao što je poznato, socijalizam je prije Karla Marxa bio povezan s kršćanstvom. Na primjer, francuski socijalisti Saint-Simon, Cabet, Leroux i drugi priznavali su se kršćanima i smatrali da ih na borbu za pravdu i jednakost među ljudima potiče upravo Kristova nauka, njegovo Evanđelje.

* Na televiziji izostavljeni dijelovi u ovom su integralnom tekstu stavljeni u zagrade.

Međutim, Karl Marx i njegovi sumišljenici izvršili su radikalan preokret u povijesti socijalizma kad su ga okrenuli protiv religije. Oni su religiju proglasili »opijumom naroda«, »kočnicom ljudskog napretka«, »kugom«, »mračnjaštvom« i »otuđenjem«, ukratko nečim što mora nestati s lica Zemlje i što će u savršenom socijalističkom i komunističkom društvu potpuno izumrijeti.

A ove su crne prognoze i prijetnje očigledno morale ozbiljno zabrinuti sve vjerske zajednice u svijetu, napose kršćanstvo i katolicizam na koje su se u prvom redu odnosile. Zato se, mislim, ne trebamo čuditi što je Katolička crkva u prošlosti osuđivala socijalizam i komunizam. Radilo se naime o **biti il' ne biti,** radilo se o spašavanju gole egzistencije.

(No ovdje bih volio samo kratko napomenuti da su neki katolici, kao na primjer Wilhelm Hohoff, svećenik iz Paderborna, pokušali uspostaviti suradnju s marksistima već u prošlom stoljeću. Ali, na žalost, njegovu pruženu ruku odbio je Marxov prijatelj August Bebel tvrdeći, začudo, da su kršćanstvo i socijalizam nespojivi baš kao vatra i voda.)

Po mome mišljenju odnosi između socijalizma i kršćanstva još ni danas nisu u redu. Još i danas ima teških nesuglasica među njima iako je bilo nekoliko pokušaja dijaloga i suradnje u posljednjih dvadeset godina, kako je poznato.

2. pitanje: Šta bi moglo u budućnosti uslovljavati odnos između religija, religijskih zajednica i socijalizma na našem tlu?

Odgovor: Držim da je jedini spas u otvorenom i ravnopravnom dijalogu, u poštivanju osnovnih ljudskih i vjerskih prava, u uklanjanju međusobnih predrasuda. Dijalog između religije i socijalizma morao bi ići za tim da od ove zemlje stvori jedinstvenu ljudsku zajednicu u kojoj bi bile sačuvane sve razlike, u kojoj bi svatko imao pravo da bude ono što jest ili što želi biti, naravno pod uvjetom da ne škodi drugome. (Vjerniku, na primjer, ne bi smjelo ići na živce što ima ljudi koji ne vjeruju u Boga, što članovi Partije ne idu u crkvu, ali isto tako ni nevjernik, odnosno član Partije, ne bi smio prezirati ili sprečavati one koji vjeruju i obavljaju vjerske obrede. Vjernik bi trebao uvidjeti da komunist nije po sebi utjelovljeni zao duh ili čovjek koji je sasvim sigurno osuđen na pakao, nego čovjek koji traži sreću kao i on. S druge strane, nevjernik bi trebao shvatiti da vjernik nije toliko ograničen i naivan da prihvaća kojekakve bajke, španska sela i kule u zraku. Vjernik je potpuno normalan čovjek, samo je uvjeren da je konačna sreća u jednoj velikoj Tajni koju on zove Bogom.

Ukratko: umjesto da naši učitelji i profesori po školama nastavljaju učiti djecu da je religija opijum naroda, a vjeroučitelji zbog toga siju nepovjerenje kod svojih vjeroučenika prema školi i vlastima, bilo bi prijeko potrebno da ih počnu odgajati za međusobnu snošljivost i poštovanje. Inače će se uvijek iznova ponavljati stara zla vremena.)

3. pitanje: U teološkoj literaturi susrećemo se s ocjenom da je kod naših marksista prisutno novo tumačenje religije. Šta reći o tome?

Odgovor: Nema sumnje da su neki naši marksistički stručnjaci prije petnaestak godina počeli govoriti novim jezikom o religiji i misliti novim

mislima o njoj. Oni se nisu zadovoljili s tim da šablonski ponavljaju kako je religija »otuđenje«, nego su pošli među vjernike, pitali su ih što oni sami misle o sebi i promatrali su njihov stvarni život. (Ja bih ovdje na prvom mjestu spomenuo našeg poznatog marksističkog sociologa profesora Esada Ćimića koji je, ako se ne varam, prvi počeo pažljivo osluškivati glas vjernika i istinito pisati o njihovu načinu života. Danas imamo više takvih istinoljubivih marksista širom domovine od Ljubljane do Sarajeva, Beograda i Zagreba. Samo, na žalost, to moram ovdje otvoreno kazati, takvi marksisti još uvijek nisu dovoljno mjerodavni u našem društvu. No, nadam se da će doći i to vrijeme.)

4. pitanje: U raspravama naših marksista iznose se stavovi da religijske institucije, a naročito građani koji vjeruju, sve više prihvaćaju samoupravni socijalizam i teorijski i praktično. Šta vi mislite o tome?

Odgovor: (Hm, vi ste mi sada postavili jedno vrlo teško pitanje na koje bi trebalo opširno odgovoriti da bih bar donekle zadovoljio gledaoce. No zbog kratkoće vremena morat ću to učiniti vrlo jezgrovito.

Da li u našoj domoviti ima sve više religijskih institucija i vjernika koji prihvaćaju samoupravni socijalizam teorijski i praktično — ja to ne znam. Da budem iskren, ne znam ni to kako ga prihvaćaju obični građani i radne organizacije. Koliko mogu prosuditi po pisanju naših novina, ima tu i nekih problema jer nije lako ostvariti samoupravljanje.

Međutim, ja bih sada volio postaviti jedno pitanje o odnosu između religije i samoupravnog socijalizma o kojemu bi bilo dobro da svi temeljito razmislimo. Naime, svaki put kad sam o tom odnosu nešto čuo ili čitao, u meni se spontano pojavilo pitanje: Zašto se od vjernika uopće očekuje da *kao vjernik* prihvati samoupravni socijalizam? Zar nije dovoljno da ga prihvati kao i ostali građani ove zemlje?

Zašto se, dakle, ide za tim da vjernici na neki način budu dvostruki graditelji samoupravnog socijalizma, to jest najprije kao građani, a zatim i kao vjernici? Po toj čudnoj logici proizlazi da se od vjernika očekuje dvaput više zalaganja za samoupravljanje nego od ostalih građana ili čak od članova Saveza komunista. Drugim riječima, od vjernika se očekuje da budu socijalističkiji od socijalista i komunističkiji od komunista.

Ja mislim da je to zaista previše. Ako socijalističke partije i vlade na Zapadu ne žele da vjernici kao vjernici služe njihovoj politici, zašto bismo onda mi to očekivali od naših vjernika?

Po mom mišljenju najbolje je da vjernici kao vjernici dadu Bogu ono što je Božje, a kao građani caru ono što je carevo.)

Ante JAKŠIĆ

Prijateljima, koji su otišli prije mene

1.

Između vas i mene nevidljiva se koprena stere
i ja sam ograničen budnošću svoga vida.
U meni vrijeme budućnost prolaznošću zida
i moju misao k vama prenose krila vjere.

Budnost moje svijesti zatočena svijetlim je krugom,
a san me slobodno vodi iz zatočenja tijela,
i dok se na ovoj strani svega prisjećam s tugom,
kroz ritam podsvijesti k vama nose me krila bijela.

Ja vidim sadašnjost, koja u prošlost proteže sjene
svakog bića i stvari, svake misli i nade.
To što je dotaklo i vas, dotiče stalno i mene,

lice i naličje mi smo na mostu što odlasci grade.
Isti smisao sve nas žive i mrtve veže,
iz istog duhovnog sunca kristalne zvijezde sniježe.

2.

Kolijevka i grob su gnijezdo za rađanje novog života,
koji tajnom je skriven za misli, usta i oči,
svaka grana šutnjom o stvarnosti ploda svjedoči,
i svaki plod je svjetlo i objavljena ljepota.

Budućnost se proroku javlja kao prošlost daleka,
a prošlost izlaz iz tame kroz mijenu vremena sluti,
sve otkrovenje svoje zagonetke čeka
da vječnoj grani se vrati ko listovi otkinuti.

I sad, kad sjetim se češće naše igre na travi
i vidim gdje vam ruka zemaljsko sklonište gradi,
pitam se da li se kod vas čežnja za prošlošću javi,

da li ste starjeli sa mnom ili ste ostali mladi.
I dok sam zatočen ovdje još neprozirnim krugom,
da li se sjetite mene s radošću ili s tugom?

Tomislav HERES

Poljički spomenici i neka pitanja podrijetla i razvitka glagoljskoga pisma

Mladi i nadareni radišnik na polju pomoćnih povijesnih znanosti *Marko Mišerda* skupio je i objavio nezaobilaznu zbirku poljičkih isprava pod naslovom »*Spomenici Gornjih Poljica*« i podnaslovom »Pisani spomenici na području Gornjih Poljica do propasti Poljica godine 1807 (prijepisi, regesti)«. Zbirka je umnožena ciklostilom (Split 1981, 420 stranica) a izdao ju je, pod pokroviteljstvom lista »Poljica«, Odbor za organiziranje skupa o 500. obljetnici primanja (adopcije) nekih obitelji iz Gornjih Poljica među poljičke didiće. Izdanjem ove zbirke Gornja Poljica na najdostojniji i na najbolji mogući način proslavljaju svoju 500. obljetnicu a list Poljičkoga dekanata »Poljica« petu godišnjicu izlaženja.

Iako u Hrvatskoj ima podosta mjesta pod nazivom Poljica (Imotska Poljica, Poljica na otoku Krku i dr.), kad se govori i piše o Poljicima, uvijek ili barem najčešće misli se na nekadašnju slobodnu Poljičku Republiku, koja se, prema Poljičkom Statutu iz god. 1482, prostirala jugoistočno od Splita, oko gore Mosora i njezinih primorskih ogranaka Sridivice i Vršine, »od strane počimljući od zapada i od mora, gdi sticaet se rika Žrnovica, . . . gori uz riku Vrilo Žrnovice, zatim . . . Cetina pod Gardun. Pak niz Cetinu, sve niz riku . . . prid grad Omiš. Pak uz more, a niz more do Stobreča aliti uz riku Žrnovicu«. Područje Poljica, koje samo za sebe čini jednu naravnu cjelinu, dijeli se na tri manja područja koja opet unutar veće cjeline čine sama za sebe manje prirodne cjeline: Gornja, Srednja i Primorska Poljica. Gornja ili zagorska Poljica, koja zahvaćaju sjeverni hrbat Mosora i omeđena su s jedne strane rijekom Cetinom, a s druge vrhom Mosora, imaju malo obradiva tla i nedovoljno površinskih voda, pa tu ljudi žive i uvijek su živjeli teže nego u srednjim i primorskim Poljicima. I upravo na tim prirodnim mogućnostima nebogatu području Gornjih Poljica (nekadašnji katuni Donjega i Gornjega Doca) M. Mišerda je uspio prikupiti bogatu zbirku isprava (1.184 isprave).

U uvodu Mišerda s punim pravom i opravdanjem ističe da su poljičke listine višestruko veoma zanimljivi hrvatski povijesni i jezični spomenici. Jer povijest Poljičke Republike, toga »ostatka Hrvatskoga kraljevstva«, hrvatska je povijest u malom. Poljički Statut, koji sve više privlači pažnju svjetske znanosti, uz Vinodolski zakon najstariji je naš pravno-povijesni spomenik na hrvatskom jeziku i u njemu je sačuvano i uzakonjeno prastaro hrvatsko običajno pravo doneseno iz zakarpatske, odnosno vislanske pradomovine a možda još i iz staroiranske prapostojbine. Već stoga je Mišerdin trud nenaplativ, jer isprave koje je prikupio osvjetljuju značenje Poljičkoga Statuta i njegovu primjenu u društvenu životu Poljica.

Marko Mišerda odazvao se pozivu odvjetnika V. M. (vjerojatno Vicko Mihaljević) iz god. 1879, Jurja Kapića iz god. 1881, Benedikte Zelić-Bučan iz god. 1968. i Petra Šimunovića iz god 1974. za prikupljanje i objavljivanje poljičkih isprava u kojima se »sačuvala zgoljna hrvaština« (V. M.) i »povjestničko blago, što miševi ćopte, i gagrice šupljaju u naših Poljicih« (J. Kapić), jer je doista posljednji čas »da se još preostali spomenici poljičke prošlosti spase od daljega uništavanja i

učine dostupni naučnom ispitivanju« (B. Zelić-Bučan), kako ta »prvorazredna vrela za proučavanje hrvatske povijesti: one stvarne i one jezične« (P. Šimunović) ne bi zauvijek presušila. Poslušao je i savjet Ante Škobalja da poljičke obiteljske isprave treba »sakupiti i obraditi kao izvore za povijest Poljica«. Zaključak iz god. 1969. da će JAZU utemeljiti »odsjek Historijskog instituta za proučavanje Poljičke Republike« nije se do danas ostvario. God. 1980. slavila se 900. obljetnica utemeljenja crkve i samostana Sv. Petar u Selu (današnje Jesenice) i nastanka glasovitoga Supetarskoga kartulara, najslavnijega poljičkoga i najznamenitijega povijesnog spomenika hrvatskog naroda napisanoga latinskim jezikom. Tu velevažnu obljetnicu JAZU ni na koji način nije obilježila. Ostalo je da osamljeni pojedinci vlastitim trudom i troškom ostvare ono što su dužne obaviti institucije kojima je to zadatak i koje su za to plaćene.

Prema Mišerdinoj gruboj procjeni do danas je za posljednjih devedeset godina objavljeno oko 300 ili možda najviše 500 poljičkih isprava (uključivši u taj broj i ponovljena izdanja pojedinih isprava). U Mišerdinoj zbirci prikupljene su ukupno 1.184 isprave, dakle tri puta više od do sada objavljenih, pa ta brojka govori sama za sebe o zasluzi Mišerdinoj. Postidio je profesionalne povjesničare i službene institucije koji u prigodničarskim zgodama pjevaju slavopojke o Poljičkoj Republici, a ne čine ništa da mladim naraštajima prikažu poljičku prošlost i slavu.

U prikupljanju isprava Mišerda se ograničio na popisivanje rukopisnih spomenika (isprava, pisama, oporuka, zapisa, kodeksa i dr. — bez obzira na sadržaj) na području Gornjih Poljica, koje je područje najmanje istraženo. U zbirci je objavio sve te prikupljene isprave, kako one koje se odnose na Gornja Poljica tako i one koje je na tom području našao, a odnose se na druga poljička područja ili su vrijedne za poljičku povijest uopće, pa i one isprave koje su već objavljene. Sam posao prikupljanja bio je mukotrpan (išao je od kuće do kuće) jer mu se na pismeni oglas o suradnji nitko nije javio (možda i zato što narod ima loše iskustvo: s povjerenjem je davao isprave pojedincima, a nisu mu vraćene, niti su objavljene niti pohranjene na javnom mjestu).

Mišerdin pristup ispravama jest povijestan. On svaku ispravu nastoji što točnije datirati i odrediti mjesto gdje je napisana. Svaka isprava ima matični broj i uz njega je označeno ime vlasnika. Također je označeno da li je isprava izvorna ili u prijepisu, ili se radi o prijevodu. Neke su isprave objavljene cjelovito, a neke u više ili manje pokraćenu izvatku. Iako je u izvacima sačuvao najbitnije i najvažnije (nazivi mjesta, osobna imena, najzanimljiviji dio sadržaja), ipak je šteta što sve isprave nisu objavljene cjelovito. Posebno mi je žao što cjelovito nije objavljena pjesma »Lipo ti je od naravi, od svitlosti vičnje zraka« (str. 157, mat. br.429). Kod svake je isprave naznačeno kakvim je pismom napisana (poljičkim pismom, tzv. poljičicom, ili latinicom), da li je izvorno napisana na hrvatskom jeziku ili je prijevod (s talijanskoga na hrvatski ili obratno). Bilješke uz tekst svedene su na najmanju mjeru jer Mišerda nije imao namjeru napraviti strogo kritično izdanje, već da tekst što više približi čitatelju. U ovom slučaju bilo bi bolje da je mogao prirediti kritično izdanje isprava, jer bi to znanosti više koristilo. Za širi krug čitatelja mogao se kasnije načiniti prikladan izbor. Tekst napisan poljičkim pismom Mišerda je transkribirao na svoj način (koji on u uvodu obrazlaže), smatrajući sustav transliteracije Šime Jurića u ovom slučaju neprikladnim, a ne pokušavajući uspostaviti tekst kako to u ovakvim slučajevima radi Anica Nazor.

Pismo kojim je napisana većina isprava u gornjopoljičkoj zbirci Mišerda naziva poljičkim pismom ili bosančicom. Poljičko pismo (poljiška azbukvica) razvilo se izravno iz glagoljice. Glagoljsko pak pismo, po mišljenju mnogih stranih i nekih naših znanstvenika (a i po mojem skromnom mišljenju), nastalo je davno prije Konstantina-Ćirila Solunskoga kojemu legenda pripisuje izum toga pisma. Već je učenik Konstantina-Ćirila Črnorizac Hrabar ustvrdio da su se Slaveni prije Konstantina-Ćirila u pismenu saobraćaju služili »črtami i rjezami«. Pod tim Hrabrovim »črtami i rjezami« neki su razumijevali rovaše koji su služili za brojenje i gatanje, dok su drugi u njima vidjeli prapočetno glagoljsko pismo. Danas sasvim sigurno možemo reći da je Črnorizac Hrabar pod »črtami i rjezami« razumijevao

slova, odnosno pismo. Da »črte« znače slova, odnosno pismo, potvrđuje nam i jedan natpis iz prve pol. 15. st. napisan glagoljičicom (hrvatskom ćirilicom ili bosančicom), koji je objavio Marko Vego (Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije, Sarajevo 1961, str. 90). Natpis se nalazi na jednoj kamenoj grobnoj ploči kneza Pavla Komlinovića (umro između 1423. i 1434) koja je služila kao postolje njegovu nadgrobnu biligu (stećku). Bilig s tom grobnom pločom nalazio se na sredovječnom groblju zap. Hercegovine u Visočici (Bakrima), koja je nekada bila baština porodice Komlinovića i zvala se Prozračac (Komlinovići su bili župani nekadašnje sredovječne župe Broćno a Prozračac je bio njihovo sjedište). Natpis glasi: »A se leži knez Pavao Komlinović na svoi plemenitoi na Prozračcu u dni voevode Sandala koi ga počteno i virno služaše. Učr'to, učr'to na plemenitei.« Pisar (ili kovač, kako su se tada na bilizima nazivali pisci nadgrobnih natpisa) riječima »učr'to, učr'to« želio je naglasiti, da je on na ploči urezao slova odnosno tekst natpisa. Učrtati je, znači, isto što i urezati odnosno napisati, a črta je isto što i slovo, odnosno pismo. Ovakvih potvrda ima i na drugim bilizima. Poznato je da su se u Poljicima glagoljska slova urezivala na rovašima i na pragovima kuća, što također dokazuje da se pod črtama i rjezama Črnorisca Hrabra imaju razumijevati slova, odnosno pismo. Po Petru Skoku, riječ je črta indoevropskoga, odnosno baltoslavenskoga podrijetla i znači potez perom, odnosno slovo ili pismo (črčkati = pisati, črčkar = polygraphus). Mladenov pristaje uz Miklošićevo izvođenje riječi rovaš od baltoslavenskoga ryti i tu riječ uspoređuje s graphum = slovo (od grč. grapho = urezati u kamen ili vosak, pisati; sastavljati knjige; napisati). Ovo, naravno, nisu i jedini dokazi o pretćirilovskom podrijetlu glagoljice (vidi o tome moje rasprave objavljene u listu »Poljica« br. 1 (2)/1977, 1 (3)/1978, 1 (4)/1979, 1 (5)/1980. i 1 (6)/1981).

Polazeći od pogrešne pretpostavke da su glagoljicu Hrvatima donesli učenici sv. braće Ćirila i Metoda, koji su se tobože sklonili u onaj primorski dio Hrvatske nad kojim je Bizantsko Carstvo imalo nominalno vrhovništvo, neki su mislili (a neki misle i danas) da se glagoljica širila s jadranske obale u unutrašnjost, pa i takvim neutemeljenim zaključivanjem dokazuju ćirilovsko podrijetlo glagoljice. Bizant je, kažu, za razliku od Rimske crkve dopuštao na svom području uporabu i drugih narodnih jezika i pisama osim grčkoga. Zaboravlja se da su glagoljicu najčešće progonili upravo probizantski biskupi s područja tzv. Bizantske Dalmacije. Naprotiv, sačuvani spomenici dokazuju da se glagoljica najprije pojavila i rabila u unutrašnjim krajevima Hrvatske, »a ne najranije na obali i na otocima« (Ante Šupuk, Šibenski glagoljski spomenici, Zagreb 1975, str. 9). Zaboravlja se također da su Bugari baš pod pritiskom grčkoga svećenstva morali napustiti glagoljicu i dati si načiniti ćirilicu, koju su oblikovali po uzoru na grčka slova.

Od oble i uglate glagoljice počevši od 11. st. razvilo se jednostavnije pismo, koje se danas u znanosti obično naziva hrvatskom ćirilicom ili bosančicom. Ovo pojednostavljeno pismo ne samo da se nije razvilo izravno iz grčkoga pisma, već nema nikakve veze ni s crkvenom ćirilicom koja je, kako rekosmo — u Bugarskoj, napravljena izvorno i izravno iz grčkoga pisma. Hrvatska ćirilica ili bosančica bila je, kako kaže jezikoslovac Mate Tentor, pismo hrvatskih katolika, bogumila i muslimana u Bosni i okolišnim krajevima. Od početka 12. st. njome u Bosni pišu samo katolici i takozvani bogumili ili patareni (u stvari pravovjerni krstjani, koji su zbog slabih veza s Rimom bili posebna narodna crkva), a od propasti bosanskoga kraljevstva do našega vremena njome se služe i Muslimani. U nekim katoličkim samostanima gaji se sve do 19. st. Nisu je izbjegavali ni franjevci trećoreci, inače »tvrdi glagoljaši«. Bosanski franjevac Stipan Margitić Markovac (oko 1650 — 1714), pisac »Ispovidi karstjanske« u narodu popularno zvane »Stipanuša«, za hrvatsku ćirilicu, odnosno bosančicu, zabilježio je god. 1704. da »u ova slova umiju čtiti i pastiri po Bosni, po Ercegovini, po Dalmaciji«. Hrvatskom ćirilicom, odnosno bosančicom, piše se ne samo na hrvatskom jugu (Poljica, Split, Brač, Makarska, na jugu do Dubrovnika i Boke, na zapadu do Zadra i Bihaća; njome pišu i knezovi cetinski i kliški, banovi Dalmacije i Hrvatske Hanž Frankapan i Petar Talovac; njome je napisan statut za Vlahe iz okolice Sinja koji je 1436. dao napisati Hanž Frankapan), već i na hrvatskom sjeveru (slavni branitelj Kisega Nikola Jurišić pisao je samo na hrvatskom jeziku, i to hrvatskom ćirilicom; hrvat-

sko-dalmatinsko-slavonski ban Petar Keglević potpisivao se i hrvatskom ćirilicom i glagoljicom; oporuka Jurja Keglevića, najstarijega sina Petra Keglevića, napisana je hrvatskom ćirilicom; crkva sv. Kuzme i Damjana u Vrhovcu, kotar jastrebarski, u drugoj pol. 17. st. imala je od knjiga jedan glagoljski misal i dva misala napisana hrvatskom ćirilicom; u jednoj njemačkoj ispravi iz Bihaća god. 1582. spominje se neki inventar »der Cierulickha oder Crabatischen sprache«).

Svijest o glagoljskom podrijetlu hrvatske ćirilice, odnosno bosančice, tolika je da je Poljičani u dodatku svoga Statuta (iz god. 1665, toč. 4) nazivaju arvackim pismom. U najstarijima spomenicima hrvatskoga jezika napisanima hrvatskom ćirilicom, odnosno bosančicom (Humačka ploča iz 10. ili 11. st., natpis bana Kulina iz 1185. i Kulinova povelja iz 1189, povaljski prag s kraja 12. st. i povaljska listina iz 1250 — vezani za benediktinski samostan sv. Ivana u Povljima na otoku Braču, nadgrobni natpis kneza Miroslava iz roda Kačića u Omišu iz prve pol. 13. st., isprava bosanskoga bana Mateja Ninoslava iz 1234., list omiškoga kneza Jurja Kačića iz 1276), miješaju se stara glagoljska slova s novoglagoljskim slovima hrvatske ćirilice, odnosno bosančice, grafija tih spomenika pod utjecajem je starije glagoljske grafije. S vremenom se razvilo više tipova hrvatske ćirilice, odnosno bosančice: poljički (neki ga još nazivaju i poljičko-splitski), samostanski, begovski i dubrovački. Jedan oblik hrvatske ćirilice, tzv. poluustav, od 15. st. nadalje preoblikovao se u čistu brzopisnu minuskulu (kakvu poznajemo u spomenicima hrvatske ćirilice od 15. do 19. st.), kojom je napisan najstariji sačuvani rukopis Poljičkoga Statuta iz 15. st. U Poljicima, kao i na području splitske i makarske biskupije, gdje je bio najviše u porabi, ovaj tip pisma bio je isključivo pismo hrvatskoga jezika u javnom i privatnom životu, dok je u bogoslužju to bilo staro glagoljsko pismo. Svijest o glagoljskom podrijetlu poljičkoga pisma nije potvrđena samo u Poljičkom Statutu (»arvacki, da se bolje razumi«) već i u drugim javnim i privatnim poljičkim ispravama, uključujući i gornjopoljičke (arvaska slova naša, jazik rvaski, rvaska slova, pismo hrvatsko) kao i u razgovornu jeziku (hrvačica). Sam jezik također se u ispravama naziva hrvatskim (arvaski, arvaski jezik, naš jezik arvacki slavni). Zbog znanstvene jasnoće i neprevarljive određenosti najprikladnije bi bilo da sve tipove i oblike hrvatske ćirilice, odnosno bosančice (bosanice, bosanske azbukve), općenito nazivamo općim imenom glagoljičica, a njezine podvrste poljičkoga, odnosno poljičko-splitskoga tipa, poljičicom, begovskoga tipa begovčicom, a samostanskoga tipa i ostalih posebno neizraženih tipova hrvatčicom.

Prva je isprava u Mišerdinoj gornjopoljičkoj zbirci iz god. 1524. a posljednja iz god. 1807. U zbirci nisu objavljene sve sačuvane isprave s gornjopoljičkoga područja, ima ih kod privatnika do kojih Mišerda još nije mogao doći. U bilješkama zbirke objavljene su i dvije isprave iz 15. st., jedna iz 1404 (sačuvana u prijepisu) i jedna iz 1480 (za koju se misli da je krivotvorena, ali je zanimljiva zbog povijesnih imena). U razdoblju od god. 1404. do 1807. Poljica su priznavala pet više-manje nominalnih vrhovništava: hrvatsko-ugarskih kraljeva (1102 — 1444), bosanskih vladara (1444. do sredine 15. st.), mletačko (od sredine 15. st. do 1540), tursko (1540 — 1699), pa opet mletačko (1699 — 1797) i napokon austrijsko 1797 — 1807). Slobodna Poljička Republika prestala je postojati i Poljica se »prosuše« god. 1807, »kad porobi Vrancez Poljica«. Poslije odlaska Francuza Austrija ne samo da nije obnovila Poljičku Republiku i vratila stare poljičke slobode već je poljičku cjelinu zauvijek razdijelila i dijelove pripojila drugim područjima. Kada su u pojedinim razdobljima nominalna vrhovništva postajala i stvarna, to se uvijek negativno odrazilo na život Poljičana jer »pritisnuše daće i zla vrimena«. Posljedica toga bilo je opadanje morala, narušavanje jedinstva i društvene svijesti i povezanosti, raspad obitelji, prijelaz na drugu vjeru sa svim posljedicama neizbježivim u tadašnje doba, iseljavanje, prodaja zemlje strancima, razbojstva, krađe, otimačine, obiteljske i međupoljičke svađe. No i u takvim vremenima Poljičani samosvjesno ističu u ispravama svoju nezavisnost i slobodu, ponose se svojom mnogoštovanom Poljičkom Državom, priznaju u poslovima pravde samo svoj Statut koji je za njih jedini i vrhovni zakon i po kojemu se vladaju u svom javnu i privatnu životu.

Zbirka gornjopoljičkih isprava i posebno pojedine isprave popraćene su nužnim bilješkama. Na koncu zbirke dodano je dragocjeno kazalo koje obuhvaća imena osoba i mjesta, neke pojmove i najiscrpniji popis prezimena koja se spominju u ispravama.

Znanost još nije dovoljno obradila pitanje i značaj proteze u hrvatskom jeziku. U dopovijesnom razdoblju jezika neki samoglasnici nisu mogli stajati na početku riječi, pa su redovito ispred sebe dobivali tzv. protezu i tek s njom su se mogli izgovoriti (npr. vuzeti-uzeti, vuzda-uzda, vučitel-učitelj, joko-oko, heto-eto, Jandrija-Andrija, Jana-Ana, Jaga-Agata; od lat. aurora nastalo je zora, od astacus jastog, od agnus janje i dr.). Koliko je proteza značajna za odgonetavanje nekih neodgonetnutih zagonetki, pokazuje rasprava dr. Matije Peraka »Odakle potječe ime grada Zagreba?«, objavljena u Sisku 1977. (Peraki su davnim podrijetlom Poljičani, Peraka i danas ima u Omišu.) U toj raspravi dr. Perak pomoću protetskoga slova Z uvjerljivo dokazuje (obilato navodeći primjere) da je ime grada Zagreba nastalo od latinskoga Agria. U starijim su jezičnim razdobljima i drugi samoglasnici, koji su mogli stajati na početku riječi, često dobivali protezu. U starijem hrvatskom jeziku česta je bila proteza J (ostatak protetskoga slova J ispred samoglasnika iz starijih razdoblja sačuvan je npr. u jesam-od esm', Josip-od Osip', jutro - od utro-sutra).* U gornjopoljičkoj zbirci pojavljuju se mnogi primjeri protetskoga J (Jivan-Ivan, jih-ih, jaspra-aspra, jeminov-eminov, juzmako-uzmako, jisti-isti, jizbroji-izbroji, juciniše-učiniše, jim-im, jotiđe-otiđe, joporučujem-oporučujem, jizili-izili, jumijući-umijući, jimate-imate, jistancija-istancija, Jalilović-Alilović, jogan-oganj, jučinismo-učinismo, jorij-orij = orah, judri-udri, jemadući-imadući, jortaci-ortaci, ji-i, jostavlam-ostavljam, jovo-ovo, jimenovanim-imenovanim, jostale-ostale, jopet-opet, jotijući-otijući, jim-im, joni-oni, jimaju-imaju, jizmire-izmire, jumijući-umijući, jotiđoše-otiđoše, jispliva-ispliva, jogradu-ogradu, jaliti-aliti, jokrajak-okrajak).

Zbirka gornjopoljičkih isprava bogati je izvor za proučavanje državno-pravnog položaja i ustrojstva Poljičke Republike, naziva i položaja njezinih ustanova, običaja i svagdašnjega života njezinih stanovnika. Bolje no u ikakvu romanu ogleda se u njima život i smrt, bogatstvo i siromaštvo, radost i žalost, ponos i poraz i neuništivo slobodoljublje Poljičana. U njima se zrcale strahote ratnih stradanja, užasi kuge i glada, otpor i klonuće, ljudska nevolja i bijeda, očaj žena i djece koja su ostala bez svoga skrbnika i zaštitnika, tuga rastanka s rodnim krajem. »Mojoj nevisti Kati ostavljam kravu, i pušku i ćordu« (oporuka iz god. 1692). »Pušku i ćordu i dolamu ostavljam Luciji« (oporuka iz god. 1700). »Budući da je došla velika potriba od glada, onaj koga je stega veliki glad odlučija je prodati sve svoje.« »Umrlo je od gladi puno čeladi i pošlo je puno čeladi u drugo kraljevstvo.« »Pritisnuše dacie i zla vrimena.« Ove oporučne ostavštine i ovaj jauk gladnih i nevoljnih govore više za svoje doba od učenih rasprava. Kao što rječito o svojem doba govori jedna isprava iz god. 1694. u kojoj se pojavljuju Luka Mandić i Smajo Mandić, vjerojatno dva brata rođena. Ali u ovim ispravama očituje se i slobodarski duh poljički, duh prkosa i samosvijesti, glagoljaški duh ukorijenjenosti u svojoj zemlji, u svom jeziku i u svom narodu. Isti onakav glagoljaški duh kakav zrači iz poruke Bašćanske ploče i koji se tužnom i veselom poskočnicom javlja u zvuku krčkih sopela, toga tajnovita »glazbala iz vrimena Kira perzijskoga i Aleksandra Velikoga« (Ivo Braut) koje Hrvati donesoše iz svoje iranske zemlje Harahvatiš.

POLJIČKA REPUBLIKA (Slobodna Općina Poljica) u gornjopoljičkim ispravama naziva se Župa poljička, općina poljička, Daržava Poljička, provincija poljička, općina župa poljička, nahija Poljica (»koja su carski has«, krunsko dobro), župa poljička za Mosorom, dobrostojna provincija, gospodstvo poličko, arvatska provincija Polica (god. 1807). I uvijek pred svakim od tih naziva stoji »poštovana« ili »mnogo poštovana«.

* *Op. ur.*: Ovi primjeri navedeni su prema *Priručnoj gramatici hrvatskog književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1979. Međutim, ime Josip zapravo je primjer za suprotno: gubljenje izvornog hebrejskog »J« (J'h's'ph — nek Jahve nadoda) u stsl. zbog mekog glasa ili poluglasa na kraju prethodne riječi (usp. Hamm, *Stsl. gramatika*, Šk knj., Zagreb 1958, str. 75).

STATUT poljički u ispravama se naziva zakon poljički, naš zakon, zakon stari č. j. m.,** zakon i običaj poljički, zakon općine provincije poljičke.

SKUPŠĆINA, poljički sabor, najviša zajednička i vrhovna naredbodavna vlast, koja se u Poljičkom Statutu spominje pod raznim nazivima (čitava općina poljička, Poljica kupno, zbor podimni, svi za jedno, sva općina poljička, svi jedino), u gornjopoljičkim ispravama naziva se skupšćina, sva općina poljička, sav puk provincie poljičke, puk od Poljic, sav zbor poštovane općine poljičke. Odluci skupšćine bili su podvrgnuti svi Poljičani, bez obzira na stalešku pripadnost i položaj na ljestvici vlasti.

OBĆENI KUPAN ZBOR POLJICA, vrhovni organ vlasti, koji je, kad nije trebalo sazvati skupšćinu, 23. travnja svake godine u selu Gata ispod Gradca (u sredini Poljičke Republike) odlučivao o najvažnijim javnim poslovima (izbor ustanova vlasti zajedničkih za sva Poljica: poljičkoga Stola ili Banka — poljičke vlade, velikoga poljičkoga kneza, vojvode, kančelira i prokuratora ili sudaca; primopredaja dužnosti; ispitivanje kako su dosadašnje izvršne ustanove obavile svoju dužnost; davanje razrješnice dosadašnjim izvršiteljima vlasti), naziva se u gornjopoljičkim ispravama Skupni zbor poljički, zbor općeni, zbor poljiški, Skupni zbor dvora poljičkoga. Bio je to zbor svih poljičkih plemića s dvanaest knezova katunskih i svim tzv. bosanskim (didići) i tzv. ugarskim plemstvom (vlastela), koji su bili »naznačeni od puka da čine njegov veliki zbor«. U tom zboru bilo je i pučana jer predstavnici dvanaest poljičkih katuna (mali knezovi, katunari) nisu morali biti plemići. Ni vlastela ni didići nisu u Obćeni kupan zbor ulazili po svom stališkom pravu, nego su bili birani od puka kao predstavnici plemića. Vlastela i didići nisu bili plemstvo u feudalnom smislu, ti stališki nazivi označavali su više podrijetlo i starinu roda, u svom svagdašnjem životu nisu se mnogo razlikovali od ostalog puka.

POLJIČKI STOL ili BANKA bio je za sva Poljica najviši izvršni i sudski organ vlasti, koji je obavljao najviše, odnosno najvažnije, upravne i sudske poslove; bila je to dakle poljička vlada i poljički vrhovni sud. Stol se birao svake godine na godišnjem obćem skupnom zboru, a sastojao se od velikoga kneza, vojvode, kančelira i četiri prokuratora (prakatura) ili suca. Pomoćni organi Stola bili su pristavi i pisari. Sve svoje poslove i ovlasti Stol je obavljao kolegijalno, a pojedinačno su njegove upravne poslove obavljali samo kančelir i pristavi prema odredbama i pod nadzorom Stola. Stol je izvršenje pojedinih svojih poslova mogao povjeriti pojedinom svom članu, ali je odluke uvijek donosio u vijeću. Rad i ovlasti Stola opisani su u mnogim gornjopoljičkim ispravama, u kojima se Stol naziva najčešće Bank poljički, Banka poljička, Banak poljički, Bank provincije poljičke.

VELIKI KNEZ POLJICA bio je najviši izborno-predstavnički službenik Poljičke Republike i njezin najviši pojedinačni izvršni i pravosudni organ. Velikoga kneza birao je Obćeni kupni zbor Poljica s mandatom od jedne godine. Birali su ga većinom glasova na godišnjem svetojurjevskom zboru podno brda Gradca, bacajući kamen okrugljak na ogrtač svoga kandidata prostrt na mjestu zborovanja. On nije donosio zakonske odluke za Poljica, ali je predsjedavao Obćenom kupnom zboru Poljica i Skupšćini. Morao je barem tri puta godišnje obići područje Poljičke Republike i »činiti pravdu«. Bio je ujedno i druga pritužbena instancija jer je odlučivao o utocima protiv odluka Obćenoga kupnoga zbora. U gornjopoljičkim ispravama naziva se knez poljički, knez veliki, knez veliki od provincije Polica (poličke), knez od Polic, p. knez od provincije poličke, knez veliki od Poljic(a). U pojedinim stvarima odlučivao je ili sam (»s oblašću našega zakona i našem, zapovidamo tebi, mi, veliki knez od provincije Poljica«) ili u vijeću (»Prid nas, Ivana Čovića, kneza velikoga od Poljica, vojvodu Ivana Jerončića, i ostale glavare Banka poljičkoga . . .«). Ivan Čović, posljednji poljički veliki knez, »bi knez od Poljica, kad se prosuše Poljica«.

** Kratica u izvorniku vjerojatno znači »časni i mnogopoštovani«.

VOJVODA je bio visoki poljički dostojanstvenik, prvi iza velikoga kneza, zadužen za red i mir. Dužnost mu je bila brinuti se za obrambenu snagu Poljičke Republike i zapovijedati njenom obrambenom silom. Vojvoda nije morao biti plemić (vlastelin ili didić), već je to mogao biti i pučanin. Vojvoda se u gornjopoljičkim ispravama naziva poštovani vojvoda, vojvoda od Polica, vojvoda provincije poličke.

KANČELIR je bio vrhovni izvršni službenik koji je izvršavao odluke Skupšćine, Obćenoga kupnoga zbora i velikoga kneza Poljica. Oblikovao je odluke vrhovnih ustanova vlasti i pomagao velikom knezu pri uskladi odnosa između Poljičke Republike i susjednih državnih vlasti. U ispravama se naziva kančilir, kančelir poštovane općine poljičke, kančelir i prokurator od m. p. provincije poljičke, kančilir od provincije Polica, kančilir p. općine župe poljičke, kančelir od provincije poljičke, kančelir poličkі, kančilir od p. općine Polic, kančilir od m. p. provincije Polica. Kančiliri su obično bili poljički svećenici glagoljaši, jer su oni gotovo jedini bili pismeni i školovani.

PROKURATORA (PRAKATURA) ili SUDACA bilo je dvije vrste: jedni su bili članovi poljičkoga Stola i ujedno suci vrhovnoga suda, a drugi odvjetnici pojedinih parničara. Poslovi pravosuđa na području Poljica obavljali su se kolegijalno, u svim instancijama sudilo se u vijeću, pa i u konačnoj oblasti (kada je sudio veliki knez Poljica). U gornjopoljičkim ispravama prokuratori se nazivaju: prokuratur p. općine župe poljičke, p. suci od provincije poljičke, sudac poljički, prokuraturi Skupna zbora poljičkoga, prokuratur poljičke provincije, prokuratori Banka poljičkoga, prokaratur sve općine poljičke, prokaratur p. općine poljičke, prokaratur Blažene Gospe.

Od pomoćnih službenika poljičkoga Stola u ispravama se spominje čauš ili PRISTAV od Poljica (pristav je bio izvršni službenik vlasti, prije svega poljičkih sudova, i to kod sudskih poziva, kod ustanovljivanja javnih poslova gdje je nužno izraziti vjerodostojnost ugledom vlasti, u javnim poslovima u vezi s prometom nekretnina, kod izvršenja oporučnih odredbi i sl.). U gornjopoljičkim ispravama spominju se i POROTNICI (conjuratores, suprisežnici, ljudi koji polažu prisegu zajedno s optuženim ili tužiteljem; oni jamče za stranku-povodca, iako kod čina ne pribivaju kao svjedoci i očevici, jamče za čovjeka kao ličnost, a ne za djelo kao i ROTNICI-PRISEŽNICI (to su po svoj prilici bili zakleti vijećnici po selima koji su rješavali manje sporove). Spominje se i neki SAVJET STARACA (»pisa po naredbi gospodina kneza i starac od sela«), ustanova koja nije još dovoljno proučena.

Najvažnije isprave i pečat Poljičke Republike pohranjivali su se i čuvali u SKRINJI OPĆENOJ Prema ispravi iz god. 1776. »u skrini poličkoj obćenoi čuvale su se dukale s medaljama (pečatima) zlatnim, srebrnim i olovnim, ateštati na pergameni, latinske i arvacke potvrde od inkvižitura, karte latinske, arvaske i turske, zakon (statut) stari i novi, dva pečata, barjak razdrt«. Posljednja isprava u gornjopoljičkoj zbirci iz god. 1807. opisuje potragu za škrinjom kad su Francuzi zauzeli Poljica. Poljičani tada škrinju dobro sakriše i odlučiše »pria izgubit glavu nego kazat skrinju«.

Poljica su bila savezna demokratska zajednica selskih općina s decentraliziranim ustrojem vlasti i republikanskim oblikom vladavine. Samostalna prema susjednim državama, u nuždi su samo nominalno priznavala njihovo vrhovništvo. Poljičani su svoju samostalnost ljubomorno čuvali, ne prihvaćajući ni mletački ni turski poziv »da smo njihovi«, već su radije bili »na naših kuća i u našem zakonu«. Poljičkim poslovima upravljali su samo domaći ljudi, stranci nisu dolazili u obzir, vlast je pripadala samo Poljičanima. Poljica su sačinjavala jedinstveno područje i u gospodarskom i u političkom pogledu. Bila su od davnine podijeljena na dvanaest sela zvanih KATUNI (što simbolično podsjeća na dvanaest povijesnih hrvatskih plemena). Na jednom mjestu u ispravama katun se naziva i »mala knežija«. Svako je selo za svoje mjesne poslove predstavljalo posebnu upravno-područnu jedinicu koja je imala svoj gospodarski temelj (pašnjake, gajeve i dr.) i svoje vlastite mjesne organe vlasti. Katuni su ipak bili međusobno povezani tako da

su istupali kao dijelovi jedinstvene cjeline — čitavoga područja Poljičke Republike. Na čelu svakoga katuna bio je MALI KNEZ ili KATUNAR. Sve se ovo potvrđuje i u gornjopoljičkim ispravama.

O poljičkim SVEĆENICIMA u svjetlu gornjopoljičkih i uopće poljičkih isprava trebalo bi napisati posebnu raspravu. Neocjenjive su njihove goleme zasluge za očuvanje glagoljskoga pisma i hrvatskoga jezika u bogoslužju i za promicanje poljičice i pučkoga jezika u javnom i privatnom životu. Oni su bili duša poljičkih slobodarskih ustanova, branitelji pravde i istine, čuvari zakona i predaje. Nisu oni bili siromašni neznalice, kako mnogi tvrde i misle, već školovani umnici koji su doista u punom smislu riječi služili narodu i njegovu dobru. Živjeli su s narodom i za narod, dijelili su s njim dobro i zlo, glad i nevolju, tugu i veselje. Kada je kuga harala Poljicima, oni nisu pobjegli, ostali su sa svojim narodom »zatvoreni s morbanima«, tješeći i »ispovijedajući čeljad bolesnu«, uz opasnost da se i sami zaraze (što se često i događalo). Ako je trebalo, zajedno s drugima branili su slobodu. Gornjopoljičke isprave nazivaju ih »kler arvatski«. Da uz motiku nisu zaboravili ni na knjigu, dokazuju njihove oporuke. U njima su popisane knjige kojima su se u životu služili: Dilo od vire, Dilo od uvana, Dilo od lubavi, Dilo od skrušena izvrsnoga, molitvenici, knige svarh vanđelja, Ogledalo misničko, Nauk duhovni, Svitlost duše.

POLJIČKI IZVANJSKI VIKAR crkvena je posebnost i neobičnost poljička. Bio je on nešto kao poljički biskup. Poljica su u crkvenom pogledu potpadala pod splitsku biskupiju, odnosno nadbiskupiju. Smatra se da je poljički vikarijat utemeljen oko god. 1590. jer su Turci splitskom nadbiskupu onemogućili kretanje po Poljicima. Međutim, valja se i prisjetiti da ni Poljičani nisu rado gledali splitske biskupe na svom području jer su im ovi pokušali prisvojiti zemljišta i ispaše. Poznato je što se dogodilo splitskom nadbiskupu Arniru koji je svojatao neke poljičke zemlje na temelju krivotvorene isprave iz god. 1165/66. Njome je tobože hrvatsko-ugarski kralj Koloman darovao splitskom nadbiskupu i njegovim nasljednicima između ostaloga i poljička sela Srinjine, Tugare, Osić i Gata. Kad je, kako opisuje Toma Arciđakon u svom Ljetopisu, nadbiskup Arnir pošao u Poljica da zatraži za splitsku crkvu rečena imanja, zaustave ga »Nikola s braćom i rođacima svojim, koji su bili iz roda Kačića« i nakon žestoke svađe zatuku Arnira kamenjem (god. 1180). Splitska crkva proglasila je nadbiskupa Arnira blaženim, a Poljičani mu, tko zna zašto, posvetiše jednu crkvu nedaleko od sela Dubrave. Bilo kako bilo, tek Poljičani su dobili posebnoga crkvenoga poglavara. Pod izvanjskoga vikara je, osim Poljica, potpadala i Radobilja (Radobilju je činilo pet sela koja graniče s Poljicima). Tako su Poljica pored političke stekla i crkvenu samostalnost. Izvanjski vikar nije u Poljicima uređivao samo crkvene stvari nego i općenito društvene (moralne). Svake godine pribiva izboru velikoga kneza poljičkoga, pa u slučaju neodlučnoga broja glasova odlučuje tko će biti velikim knezom. Vodi tromjesečne svećeničke skupštine. Najčešće se predstavlja kao kapelan nekoga sela. Vikar ima svoga tajnika, pratnju kad obavlja vizitaciju i vlastiti pečat. Ugledna je i veoma značajna osoba u poljičkom društvenu životu. Izvanjski vikar naziva se u gornjopoljičkim ispravama: vikarji Poljic i Radobilje, vikar općeni, vikarji izvanjski splicke daržave, Skupa Arvatskoga Daržave Splitske Vikar izvanjski, vikarji izvanski Polic i države izvanjske, namisnik izvanjski.

Od NOVČANIH VRIJEDNOSTI gornjopoljičke isprave spominju ove novce: mucenig ili mucunig (vjerojatno nazvan po mletačkom duždu Alvižu Mucenigo, koji je jedno vrijeme bio mletački general od Dalmacije i Albanije), tolor (austrijski taler, srebrni novac, teško mu je odrediti vrijednost), groš, jaspra (aspra, sitan srebrni novac, novac uopće), libra (mletačka libra, tal. lira, u koju ide 20 solda po 12 din), bolenač (bolanča, mlet. balanza, tal. bilancia, sitan novac koji je vrijedio manje od dinara), soldin (ili sold, dvadeseti je dio mlet. libre), zlam (zlatni?) kular, orlak (orljak ili orlica, austr. novac nazvan po liku orla, vrijedio je nešto više od 5 beča), dvitac ili dvizac, dukat, cekin, pijašter, taljir (talir) u srebru (prema ispravama vrijedio je 24 libre), gazet(a), dinar (u juž.

Hrvatskoj dvanaesti dio soldina), pinez (vjerojatno isto što i dinar), beč (tal. bezzo, sitan mletački novac u vrijednosti pola soldina). Od MJERA spominju se kaba (kabao), oka, kvarat, šestakinja, uborčić, varićak. Od ŽENSKOGA RUHA I OPREME spominju se: suknja, zubun, svitan, oplečina, rubina, kanica, marama vezena, srebrni pribadač, pandija, brnjica (i barnjica od postave), tanga od sukna, konac otangati, postav, trama, sadak od pana modroga paduvana, pregljača, pasovi, torba, obuća, pandila s bubakom, traversa, oplečina aliti košula bila ženska, šudar tanki. Od BLAGA, HRANE i PIĆA spominju se: ovce, koze, kokoši, pulastra (pilići), brašno, sir, paršut, kobasice, pleće prašće, pogača.

Gornjopoljičke isprave obiluju još i mnogim drugim zanimljivostima. Obavješćuju nas o sporu između Poljica i Omiša. O kupnji i prodaji zemlje »u vrime gladno« i u vrijeme negladno. O kupi ili plemenšćini (nasljedno dobro, zemlja). O imenima poljičkim u tursko doba, o turskim propusnicama, o efendiji kliškom i poljičkom i o Turcima koji nose hrvatska prezimena. O didini, bašćini, kupovšćini i prodavšćini. O didićima i puku od Poljic. O privrednome principu mletačkome. O biblijskim rodoslovljima: Lovre i Ana rode Lovru, Lovre Ivana, Ivan Lovru, Lovre rodi Barnu Barnabu. O blizu rodu (bližik, bližika). O brojenju: jedanajest, drugonajest, trećanajest, četarnajest. O glagoljaškom utjecaju na slog isprava (»Počelo skazanje iz ujme parnice...«). O ispravama koje su napisane u razgovornu dramatskom obliku, pravi sočni životni dramoleti. O pravu žena »kako Statut zapovida, da nisu mužovi gospodari ženstvom zaminiti, ni prodati, ni darovati brez njihove volje«. O receptu za liječenje sljezom i maslom. O kugi u Poljicima »koja je donesena iz turske zemlje iz Skoplja«. O zdravstvenim propusnicama za odlazak s područja zaraženoga kugom. O popisima umrlih od kuge. O banu Mladenu Šubiću. O tome kako su se sastala »sva plemenita gospoda bosanska polička, didići, na zboru za gospodstva poličkoga (1772)«. O beštimadurima (psovačima) i o strogim naredbama protiv beštimadura. O proglašenju naredbi puku u crkvi za velike mise. I još o mnogočemu drugom što je vrijedno pročitati i proučiti. »Pisa pravo u viru. Ovo neka se zna.«

Kada je Austrija pridobivala Poljičane za borbu protiv Francuza, umiljavala im se je ljubazno i preljubazno: »Kuratom i kapelanom, da se dostoje... i nastoje puk sebi podložan uzbuditi na svako dobro dilo i molitve za mir i dobro obćeno cesara i kralja našega... da se čine prosesjun prid s. misu u vrime rata. Gospodo kurati i kapelani odma skočite sarcem goručim, dilom viđenim... za da Bog dade mir i blagoslov našem svetom kralju i cesaru i njegovoj vojsci, da more odoliti i pridobiti svoje neprijatelje.« U pogledu poljičke slobode i njihovih stoljetnih prava dana je »sveta odluka od priuzvišenoga kralja, da stvari imadu stati u stanju u komu se nađoše u čas čestita ulazišća cesara kralja«. A kada je Austrija god. 1813. stvarno i na Bečkom kongresu god. 1815. i pravno dobila Poljica, ukinula je odmah poljičke slobode. Tako su vjerna Poljica za nagradu dobila ono što drugi dobivaju za kaznu.

Marko Mišerda već se uspješno okušao u ovakvoj vrsti posla kao što je ovo izdanje zbirke gornjopoljičkih isprava. U listu »Poljica« (god. IV, broj 1(4), Gata 1979) objavio je članak »Inventar poljičke škrinje obćene iz godine 1776«. U časopisu »Croatica christiana periodica« (god. VI, broj 5, Zagreb 1980) objavio je »Osamnaest dokumenata o poljičkim glagoljašima (1613-1652)«. Nadajmo se da neće sustati u tako važnu poslu. Očekujemo da će nas ponovno obradovati novim djelom o Poljicima. Jer svakome od nas dužnost je umnožiti talente koji su nam darovani.

Ante JAKŠIĆ

I ja svjetlucam, Gospodine

(Augustu Đarmatiju, 31. 7. 1906 — 4. 4. 1981)

1.

U vrijeme si me usadio i ja
u krvi nosim pečat svoga pretka.
Ko prsten život oko mene sija,
a ja mu ne znam kraja ni početka.

Ja vidim samo kako dani bježe
i svaki pun je uzdaha i mraka.
Ja sam ko čovjek koji na dnu mreže
otvara usta željan svježeg zraka.

Ti bdiš nad svakim koji nosi breme
i svaki nemir u tebi se stiša.
U vrijeme bacaš svoga uma sjeme

i na njeg slazi tvoja zlatna kiša.
I dok ti ruka njiše grane svježe,
i ja svjetlucam na dnu tvoje mreže.

2.

I ja svjetlucam da dnu tvoje mreže
i sva tegoba, što mi rame takne,
ko taman teret nekamo se makne
i nema briga što su noću teže.

I obruč što mi još vidokrug steže
i na bol često prigušenu sjeća,
sve jače sad me tek uza te veže
i sluti izvor koji budi sreća.

I drago mi je što još nekad mogu
na cesti stati i gledati noću
gdje pališ zvijezdu u plaveti mnogu

i obasjavaš i moju samoću.
I dok mi dani u nepovrat bježe
da još svjetlucam na dnu tvoje mreže.

Nevenka NEKIĆ

Četiri godišnja doba

U četrdesetoj godini konačno je spoznao da se nikako ne može pomiriti s ljudima. Počeli su mu se gaditi. Sve je odlomio u sebi i to prihvatio jednog sumornog, gnjilog jutra pred izlogom kafića u Velikoj ulici. To je, ionako, bilo pitanje vremena a ovo krokodilsko lice je samo zadnja kap u prepunoj čaši. Ono ga je gledalo kroz staklo i pijuckalo svoj prvi konjak u društvu Lisičjeg i Majmunskog. Velike geste, važno-ironični pogled pun praznine uperen nekamo preko njegove glave, vidio je po pokretima usana da psuju, znao je kako zvuče te psovke, tisuće puta morao ih je slušati stiješnjen u gunguli tramvaja ili uličnoj bujici. Onda se znao pitati: kakvo je ovo vrijeme? Riječ je postala psovka, misao — nedonošče, porculanske stijenke ljudskosti skrhane na popljuvanom podu... U svakom je trenutku mogao osjetiti bol ili gađenje, ali ovo jutros! Da poludiš! Plahost mu se odrubivši sama sebi glavu pretvorila u bijes. Potrčao je, gledali su neki za njim. Nesvjesno kupuje novine u kiosku, i sjeda na klupu u stari park. Ne dotiču ga prvi naslovi, a onda pogled sâm traži crne kronike, ubistva, krađe, zlostavljanja, pola milijuna gladne djece izolirane tamo negdje na granici neke dalekoistočne zemlje, umiru; pljačke, novi Džek Trbosjek... On to traži, namjerno, više ne bježi od užasa, traži ZLO, u ovoj gutenbergovskoj galaksiji brzo će ga naći... i ne zatvara novine, nakon dugog vremena on muči svoju psihu, namjerno stvarajući i obnavljajući slike. Što više! Što jače! A on je nastojao ljubiti! Trpio je i prisiljavao sebe da stvari ne zove pravim imenom. Pokušao je pisati i pjesmice, onako tajno, skrivajući ih po ladicama kao pubertetlija.

Kući!

Kući!

Penje se brzo Strmom ulicom k crkvi na Gornji grad. Ne zamjećuje pozlaćenu Madonu koja sjaji na sivoj podstavi neba (tu sliku inače zna u svim nijansama). Tako. Otvara velika drvena vrata. Nema danas prosutih šara vitraja, ne čuje se harfa. Samo da što prije izvadi te svoje škrabotine iz ladice. On će im presuditi! Mahnito čupa ladicu, pogrešnu, pravu, baca po podu papire, tu su te njegove glupe, jeftine i bezočno prozirne pjesmice o »duši«! Spaliti! Dobro sve spaliti!! Uzeo je cijeli snop papira i bacio pogled na jedan list:

Jučer je jedno jato golubova
s trga opranog kišom
poletjelo naglo
Preko crkvenog krova
raspršili se kao nježni snovi
jedan je dugo ostao i
neprestano u sivilu plovi...

Budalaština! Otrcana budalaština! Pa ovo: snovi — plovi! Glupi izraz nekog trenutnog raspoloženja koje više ništa i nikome ne kazuje!

Čupa novi papir:

Kroz prozor vidim kesten
drhturi na jesenskom vjetru
alejom prolaze kišobrani
ispod njih sudbine razne
jedna kap se sliva niz prozore i moje oči prazne...

Čuli smo, vidjeli, znano, šuplje, tupo... upo... po... o... Baciti što prije u vatru, spaliti, raskrstiti s prošlošću svoje gluposti...

Grm bazge koja miriši
opojno i teško
mlačne kolovoške noći
pustoš
tama
žgoljavost tijela
Neznanje

Da, ovo bi još moglo: Neznanje...

... želje neispunjene i rasute
k'o ptice u močvarnoj divljini...

pipci ljudskih zala
riječi
Gospode, da li se to ovdje ili tamo liječi?

Ma ne! Sve to treba hitno baciti! Obred, obred će od toga napraviti. Hvata veliku pepeljaru, otvara prozor i potpaljuje... Vani šutnja zimske noći na uzdisaju. Sablasna.

— —

PROLJEĆE

Svakog jutra trči kupiti novine. Guta pogledom stranice i traži potvrde za svoje sumnje. Dokazat će on Njima da je u pravu! Gle, ubio sin oca! Iznakaženo tijelo pronašli u grmlju pokraj šume... Kakva li je bila ta šuma? Žuta, mokra... a leš? ... Pobjegao pogazivši pješaka... opljačkao banku, ništa.. baka ubila unučicu i kćerku... sjekirom, raskolila...

Znoj mu se skupio na potiljku. Kraj njega prolazi skupina mladića. On ustaje i nesvjesno polazi za njima. Jaki su. Moćni. Jedan glasno podriguje u prolazu dok im u susret ljuljuška djevojka, vitka, u bijeloj kratkoj bundici. Ostali dobacuju: Cico, daj... Ona prezirno zirne i ne osvrnuvši se nastavlja zibanje na vitkim nogama. I on ide za njima. Goni ga Netko. U ušima zvukovi automobila, tramvaja, dovikivanja mladića, psovki, vodoskoka na Zrinjevcu miješaju se s psalmima Liszta koje je sinoć dugo slušao, sâm, u mraku svoje sobe na Jurjevskoj a vani — vjetrovita noć, oblaci su se gonili nebom. Glasovi se isprepliću, zbunjuju ga. Kuda? Zastane.

Sjeda u bilo koji tramvaj, crta prstom po zamagljenom prozoru, do zadnje stanice.

Izlaz! Šta čekate?

Silazi i kreće u pothodnik. Zidovi išarani prostačkim crtežima, ispisani, smrdi po mokraći.

Bože, podari mir mojoj duši, Bože, mir mojoj duši! Ponavlja, što dalje, to više mehanički... Odjekuju koraci kroz pusti pothodnik, puno koraka, tisuće, bat TTT... Gle starkelju, htio bi se bar nagledati kad već ne može! Oko njega trojica, jedan ga gurne ramenom, drugi dočeka na ruke i vrati prvome na lakat. Igra je počela, brani se koliko može, udaraju ga po želucu, u slabine, glavu. Pao je svjestan. Zadnji udarac među noge skvrči ga...

Dva dana kasnije.

Jutro i sunce. On gleda, čuje, osjeća, misli. Kreveti. Tri kreveta. Bolnička soba. Osjeća da nije sam, tu netko tiho svira tranzistor. Bol je visoko, ruka, glava... što je to? Gips!

— Jesil se konačno probudio komšija e valaj su te dobro udesili ključnjaču su ti prebili dobro si ti i prošo jednom mom su pô čeljusti odbili a baš nizašta a jesil i ti izazivo a vele da su te našli napomrtva tc tc e svašta a ja vidiš autom vrag ga odnio nisam ga ni počeo voziti a već se stumbah...

I komšija razveze priču o svom udesu.

Zurio je prema prozoru jer mu je to bio najlakši položaj. Tako nije mogao vidjeti da se vrata polako otvaraju. Tek kad začuje: Stiva! — okrene s mukom glavu... O ne, sve, samo ne ona...

zadovoljna i zadrigla lica
puna ogromnih sitnica

— sjeti se stiha koji nije nikada zapisao ali je oduvijek njoj pripadao. A baš i nema zadriglo lice, možda malo oblije.

— Stiva! Stiva! Pa ti si, moj poveri, bubini!

Riječi, kao kad kiper istovaruje kamenčiće, sipe bez prestanka... I cvijeće. Evo malo sokova. Cigarete. Ne? Može? Kava. Da, s vrlo malo šećera. Evo i novine. Donijela je cijelu hrpu. Neće ti biti dosadno, moj poveri, e baš ti zavidim, sunčana soba, mir, joj kak je vani gužva i ludnica, na jednoj nozi je stajala u tramvaju. Ovo ti je spas ak bolje razmisliš. Čao! No, sve bu dobro. Ribice bu nahranila, provjetrila bu sobu, frižider je isključila, sve ona to zna. Kaj ti treba? Kak niš!? Odi spat! Bum ti već donesla, znaš da sam ja čista mašta. Čao!

Čista mašta! Koje li ironije! Nikada ti nećeš saznati... pronaći zgodan položaj... spavati...

— —

LJETO

Sada je već bio sasvim siguran: on će nešto učiniti, on će poduzeti nešto protiv te rulje! Uzrujano prilazi prozoru — na Jurjevskom groblju poneki zaljubljeni par. Oko svjetiljaka mušice neprestano lebde. Ne zna što ih privlači, a ipak nasrću da oprlje krila, da se unište! Da li je to fatum? Ako se gibanja planeta mogu strogo proreći, ima li razloga da se igdje u prirodi ta determiniranost napusti? A njega jasno nešto određuje, goni, otpor je nemoguć. On se uvijek vraćao knjigama i tu tražio potvrdu za svoj život. Mnogo kasnije spoznao je da je isključivo intelektualni život — linija manjeg otpora. Zaobilazio je ljude, bio bi najsretniji da ni na poslu nije morao susretati sva ta lica. To iskoračenje uprazno plaćao je mučnim snovima u kojima je ponižen stajao u donjem rublju na nekakvom sastanku, zamuckivao na ispitima i ostavljao okrvavljene dlanove bježeći kroz mračne ulice koje su se runile, vlažnih zidova i pune nepoznatih voda.

Sanjao je svoju smrt — uvijek se događala u olujnoj noći dok nebom oblaci jure i zadnji trzaj njegove svijesti bilježio je ćurlik ćuka na sljemenu kuće a duša mu hrli, bestjelesno lagana i plava, u šupljinu svoda, iza oblaka izlazi mjesec — sjajan

a moj put k njemu
bit će tajan...

Bezglavo batrganje po svu noć uskoro se nastavilo i danju.

Počeo je ispitivati ljude kao nasadu bakterija od koje ga dijeli nevidljivi stakleni zid. Ponijele su ga ljubavi prema dalekim i nepoznatim ljudima o či-

jim je sudbinama doznavao samo iz knjiga ili novina, ali nije nalazio snage da se preda ljubavi za svoje, Didu i Mirka, osamio se, oni su njega tražili i ponekad izvodili. Dida ga je progonila na svoj osobit način: kada će je vjenčati? Zašto? — pitao je svakiput i onda bi se posvađali.

To njegovo odsustvo iz stvarnosti trajalo je godinama. On ga je doživljavao predajom neznanim naslagama u venama, nekom tajanstvenom kromosomu gdje su već zapisani svi padovi i usponi njega i njegovih prethodnika — a možda i nasljednika. Gledajući u Didu prolazio je KROZ nju u smjeru juga i sunca, ošamućivao se od nikad dodirnutih prozračnih haljina žena koje je susretao u sjenovitim vrtovima kraj nježnih boja hortenzija, izmišljao njihova maglovita lica i mliječne ruke... To je nekada tako volio. Znao se predavati, sjedinjavati.

Okrenuo se od prozora i vratio za stol. Danima čita o parapsihologiji. Siguran je da će tu naći metodu za odmazdu. Odlučivao je dugo kako će to izvesti a onda je naišao na telekinezu. Sada je proučava. Treba se samo dobro uputiti u stvar. Skoncentrirati... suziti radius kretanja i misli na jednu jedinu točku... Točku u koju se može uprijeti, pomaknuti, dići, UNIŠTITI! Snagom volje, rukama obuhvativši glavu, sjedio bi satima, naprezao se. Umor bi ga svalio na ležaj i onda mu se vraćala jedna lijepa topla i daleka slika: kroz visoku travu nečujno klizi jedna vitka žena, drži neke vlati a iznad nje čisto plavetnilo... Siguran je da je to sve vidio, a ipak, što dalje, to više gubi stvarne elemente — čas mu se čini da je bila obučena, čas naga, čas ne zna gdje su bile vlati, da li na šeširu ili u ruci, čas vidi i bijele oblake kojih u prvoj slici nije bilo. Samoća me posjetila, tješio je samoga sebe, a onda svjetovi postaju nestvarni.

Onda bi naglo skakao i ponovo se predavao knjizi.

U tome je prošlo ljeto.

Krajem ovog doba učinilo mu se da je dovoljno jak za prvi pokus. Spremao se na to kao na neku veliku svečanost. Čak je obavijestio gazdaricu da će, vjerojatno, dulje izostati, pa, ako ne dođe nekoliko dana, da nahrani njegove ribice.

Tog odabranog jutra bio je napet, rano je ustao, umio se pomno i ugledao svoje lice u ogledalu. Veliki kolobari oko očiju i ten boje zemlje. Vani kao da je baš prestajalo ljeto. Kapalo je s drveća a dok se spuštao na glavni trg, nije zamijetio da ponovno pada. Voda mu se slijevala niz vrat a on se cijelo vrijeme sužavao na jednu jedinu točku... Nevidljivi neprijatelj s kojim je obračunavao noćima i danima nije ga ni sada napuštao. Sasvim je siguran da više ne može uzljubiti ovu gomilu koja ga dodiruje — svi ovi debeli, uznojeni, napetih košulja na trbusima, kojima ispod pazuha pomalo zaudara, pa ove uspuhane žene, prsate, masne, ili ohole i odbojne — mrzi ih! U njima prepoznaje i dio sebe i zato ih još više mrzi. Sve su to škorpije! Jutro je bez sunca a njemu se čini da ima i paučine u zraku... koješta ... samo se treba skoncentrirati.

Na glavnom trgu baš gužva i tramvaji, sve ide po planu. STOJIM I ŽELIM I SAV MOJ NAPOR NEKA BUDE ZA STRAŠNI ČIN!!!

Večernji list, 2. 9.

Jučer je došlo na glavnom trgu do izkliznuća tramvaja, no srećom nije bilo pozlijeđenih. Pri tom je pozlilo građaninu Stjepanu Horvatu koji je odvezen u bolnicu u besvjesnom stanju.

20. 9.

Kroz drvorede Jankomira žurno korača punašna ženska prilika.

— Molim prvi muški odjel!

— Koga tražite?

— Stjepana Horvata.

— Druga soba desno, ali mi ćemo ga zvati, čekajte u sobi za goste.

Nakon nekoliko minuta ulazi on.

— Stiva! — Pokušava ga zagrliti, ali on se vrti, pleše, sretan, zadovoljan odmotava se u ritmu.

nitko nikada
neće znati
sve tajne moje moći...

Stane, grozničavo bulji u Didu koja s lica ne skida zapanjenost, bojazan i onda izleti van, trči stazom prema izlazu, o Bože, Stiva! O Bože!

Iza rešetkastog okna pružila se prema njoj ruka i neki dječački glas moli:

— Gospođo! Dajte mi za pivu! Gospođo!

Ali ona hrli, gazi, ne videći ništa, i ponavlja:

— Gospode! Stiva! Zašto?

Marinko MARINOVIĆ BRUŠKA

Vršaj

Sunce je škiljilo
Iza Crnog krša
kad je moj did
Nasadija vršaj

Zatim je dorena
Dva bila ždripca
Oča popit rakiju
I orepušati pivca

I dok su kopite
Kidale zlatnu slamu
Ja sam mava škurijom
Dižući galamu

Pot je zubati
Griza konjske sapi
Ja san se dera
I sta jače da mlatim

A kad je dan
Prilazija kraju
Sav ispečen i trudan
Odrena sam konje u staju

Dubravko HORVATIĆ

Višeslojnost i moć Bubalova pjesničkoga govora

U nepunom desetljeću, u razdoblju od 1971. do 1979. godine, Janko Bubalo je napisao i objavio sedam zbirki pjesama. Prva je od tih knjiga izašla iz tiska kada je pjesnik prevalio već šezdesetu. Pjesnički prvijenac u toj dobi zaista je rijetkost. Dostatno je podsjetiti se da su Bubalovi vršnjaci, pjesnici Ivan Goran Kovačić i Viktor Vida, u vrijeme kada je Bubalo izdao svoju prvu knjigu, bili već odavno mrtvi, stekavši iznimno mjesto u modernom hrvatskom pjesništvu. Bubalov prvijenac »Koraci od jučer« (1973) izlazi u vrijeme kada pjesnici današnjeg srednjeg naraštaja hrvatske književnosti, od Dragojevića i Koromana do Sabola, Vučićevića i Maroevića, pjesnici što su od Bubala mlađi trideset do četrdeset godina, imaju za sobom već najmanje dvije knjige pjesama. Po pojavljivanju i objavljivanju Bubalo je, mogli bismo zaključiti, potpuno novo ime u hrvatskoj literaturi. Međutim, takav bi zaključak bio tek djelomično točan, djelomično ispravan. Naime, Bubalo se u našoj književnosti javio već tridesetih godina, kao zaista mlad pjesnik, pišući ponajvećma pod pseudonimom Janko Trtalski. Te mladenačke pjesme, razasute po različitim česopisima i zbornicima, kakvoćom ne dosežu razinu spomenutih sedam zbirki, tiskanih sedamdesetih godina. I oblikovno se također posvema razlikuju od Bubalova »sedmoknjižja«, kao da su plodovi dviju različitih pjesničkih radionica. Jedan podatak pojasnit će nam tu disparatnost: u božićnoj noći godine 1936. pjesnik je spalio sve svoje dotadašnje stihove, odlučivši da zauvijek napusti književnost, da zauvijek baci pero u trnje. I doista, nije ga se prihvaćao sve do 1955. godine kada piše poemu »Šipci su cvali, bilo je proljeće«. U sklopu razmatranja o Bubalovu odricanju od književnoga rada nije važna činjenica što je taj rukopis, izjeden vlagom, propao jer se to zbilo kasnije. Važan je u tom sklopu samo podatak da se Bubalo istom petnaest, šesnaest godina nakon pisanja te poeme, a trideset i pet godina nakon spaljivanja mladenačkih pjesama, ponovno vraća poeziji. Odricanje i šutnja koji su usporedivi s Valéryjevima, bez obzira na drugačije okolnosti i pobude i bez nakane da se sugerira ikakva srodnost ili sličnost po bilo čemu. Te duge godine šutnje bile su jamačno godine ne samo iskustvenoga sazrijevanja nego i pjesničkoga zrenja. »Jer stihovi nisu, kao što to ljudi misle, osjećaji (oni se javljaju rano) — stihovi su iskustva« — veli R. M. Rilke u »Zapiscima Maltea Lauridsa Briggea«, u odlomku koji se često navodi, pa i zlorabi, kada je riječ o pjesništvu. Podalje Rilke nastavlja: »Ne dostaje posjedovati uspomene. Valja ih znati zaboraviti, kad ih je mnogo i suviše, potrebno je biti vanredno strpljiv, da se dočeka čas, kad će se one vratiti. Jer, uspomene, sáme, još nisu ništa. Tek kad postanu krv u nama, pogled, kretnja, kada postanu bezimene i kad ih je nemoguće razlikovati od nas samih, tada se može dogoditi, da se u veoma rijetkim trenucima, iz sredine ovih uspomena, uzdigne prva riječ stiha.« Ako ikoji naš pjesnik može biti zoran pokazatelj ispravnosti ovoga stajališta velikoga njemačkog pjesnika, onda je to neprijeporno Janko Bubalo. Već prvom svojom zbirkom »Koraci od jučer« (koja ne sadrži nijedan njegov mladenački stih, kako bi se moglo pomisliti na temelju naslova, a u skladu s prethodnim izlaganjem) Bubalo se iskazao kao potpuno zreo, dovršen pjesnik. I zato su njegove dalje zbirke pjesama uglavnom nadopunjavanje, produbljivanje i obogaćivanje pjesničkih iznašašća iz prve zbirke.

Sedam zbirki pjesama koje je Bubalo objavio u prošlom desetljeću odvajaju ga od pjesnika njegova naraštaja i izražajnom i tematskom problematikom. Njegovo poimanje pjesništva, kao i njegove izražajne i misaone strukture, približavaju ga modernitetu tzv. razlogovske generacije, dakle onim pjesnicima znatno mlađima od njega nakon kojih se neposredno u književnosti javio. Kada bismo ga, s obzirom na izraz i na tematsku zaokupljenost, prispodobili njima, ustanovili bismo da se i u tom krugu Bubalovo pjesništvo izdvaja, ali da se podudara s određenim tijekovima, uvjetno rečeno, razlogovske poetike kao i sa stanovitim svjetonazornim stajalištima ponekih pjesnika iz te skupine. Na tu naznačenu srodnost nedvojbeno je utjecalo više čimbenika među kojima, na prvom mjestu, treba ukazati na vrijeme u kojemu ti stihovi nastaju. S druge pak strane, valja ukazati na Bubalovo mjesto u sklopu tzv. pjesništva kršćanskog nadahnuća iako religiozna inspiracija nikako nije isključivi i jedini vid Bubalova pjesništva. Pišući pogovor Bubalovoj zbirci pjesama »Gorko Drvo« (1979), Miroslav Vaupotić vrlo je točno ocijenio stanje u današnjoj hrvatskoj lirici toga tipa: »Svi poznati i priznati religiozni pjesnici suvremenosti, a spominjati ih nećemo (nomina sunt odiosa), više su ili manje školnički ropski vezani uz onaj krak hrvatske pjesničke sljedbe, kojemu su retorika, pričalačka opisnost, vezani stih i uzročno-posljedični niz pjesmovne izgradbe alfa i omega...« Međutim, suvremeno hrvatsko duhovno pjesništvo srećom se ne svodi na stihove onih koji ga »profesionalno« pišu (bilo zbog svog poziva, bilo zbog vezanosti uz pojedine časopise), nego njegove ponajbolje stranice tvore stihovi onih pjesnika koje nitko i ne namjerava proglasiti pjesnicima religioznog nadahnuća: naime, gotovo da i nema značajnijeg suvremenog hrvatskog pjesnika u čijem opusu ne bismo našli barem jednu pjesmu izrazito duhovnosne naravi. Upravo takvi stihovi nastavljaju onu nit što je začeše još začinjavci. A Bubalo pak, da se nakon ove digresije vratimo njegovu pjesništvu, ni po čemu se ne može svrstati među one stihotvorce o kojima govori Vaupotićev navod, pa je zato njegovo pjesništvo pobudilo pozornost kritike i izvan kruga tzv. književnosti kršćanske inspiracije.

U pismu od 17. listopada 1974. slovenski pjesnik Edvard Kocbek obraća se Bubalu ovim riječima: »Vaše pjesme nikako nisu religiozne u konfesionalnom ili ideološkom smislu, nego su prabitne, cjelovite, zemaljske, starog i novog i najnovijeg zavjeta, ako smijem tako reći.« Govoreći pak o Bubalovoj sposobnosti »rađanja novih slika«, u istom pismu veli i ovo: »Na momente mi se, čitajući Vaše pjesme, pričinjava da je u toj sposobnosti nešto orijentalno, čak indijsko, ali još bolje kinesko...« I dok Kocbek govori o uvjetnoj religioznosti, pojedini kritičari, pogotovu u katoličkom tisku, ističu prvenstveno religioznu protegu Bubalova pjesništva; i dok Kocbek ističe nepresušivo slikovno bogatstvo, Tomislav Ladan govori o Bubalovoj »snazi pojmovlja«. Na stanovit su način u pravu i jedni i drugi. Bubalovo pjesništvo nije religiozno pjesništvo u klasičnom smislu riječi, no u cijelosti je prožeto religioznim zasadama, premda to nije, kako je već rečeno, njegova jedina odrednica. A nadalje, »slikovno i pojmovno«, da se poslužim Stamaćevim nazivljem, u Bubala se ne potiru, nego se u nizu primjera gotovo savršeno nadopunjuju, usklađuju.

Nastavljajući o prosudbama kritike o ovom pjesništvu, ne možemo zaobići pogovor Ante Stamaća prvoj Bubalovoj zbirci, u kojemu on govori o »mudrosti pjevanja Janka Bubala«. Držim da je upravo tim spregom Stamać vrlo jezgrovito obilježio Bubalovu poeziju. Bubalovi stihovi kadikad su gnome kakve nalazimo u istočnjačkoj poeziji-filozofiji, pa ako bismo tražili svezu između zasada orijentalnih kultura i ovoga pjesništva, ona bi jamačno bila prije u gnomskoj gradbi stihova (koju je uzgredice već spomenuo Vladimir Pavlović) negoli u slikovitosti. Bubalovi stihovi-gnome (kao što su, primjerice, »svakoj povorci kraj na početku počinje«, ili »sve je prolazno osim prolaznosti«, ili »jer odviše smo zaljubljeni u se da bismo se poznavali«, ili »što nije pravedno, nije ni sveto« da nabrojim samo nekoliko njih, i to nasumce) doimaju se poput stihova iz Lao-Ceove »Knjige puta i vrline« (Tao-te king) a njegovi stihovi-poruke ili stihovi-upozori kojima se obraća neimenovanom slušatelju ili čitatelju (primjerice: »svi su ponori jednako duboki kad se nađeš s onu strane jave« ili »pripazi se samo pomalo od plićaka i uz to pazi da se ne zaneseš njihovom jasnoćom« itd.) dje-

luju pak kao da potječu iz poeme »Nosorog« Gotame Bude. No Bubalovi gnomski izričaji vežu se podrijetlom, naravno, uz hrvatsku pjesničku tradiciju, upravo uz one gnomske izričaje što su ih njegovi suzavičajnici pisali na stećcima u minulim stoljećima, uz one poslovice i izreke iz usmene književnosti što su nastajale kao plodovi kolektivne svijesti i iskustva, uz one lapidarne, priproste mudrosti hrvatskih glagoljaških lucidara.

Netom naznačena daleka sveza između Bubalova pjesništva i bogumilstva ne iscrpljuje se samo u ponekim izražajnim podudarnostima nego je ima i u njegovu pjesničkom mišljenju. Ponajprije se to odnosi na odnos prema pojavnom svijetu. Bubalo je, dakako, odveć sljedbenik Franje Asiškoga, »drugoga Krista«, pjevača o bratu suncu, bratu vjetru, sestri vodi, sestri vatri, a da bi prihvatio stajališta bogumilske sljedbe o tvarnom svijetu kao tvorevini nečiste sile. No za Bubala je tvarni, pojavni svijet često ipak samo privid, pričin koji zaklanja i skriva bit i bitak. I zato on jednu svoju pjesmu naziva »U sjeni varke«, i zato kaže da »sjene nas često varaju«, i zato govori kako »varke sve to jače bivahu«, ali upravo zbog sveukupnog pričina »od varki se umrijeti ne može«. Povađeni iz različitih Bubalovih pjesama, ovi su stihovi sukladni njegovu pjevu o »poklonstvu pred opsjenom« i o »sljepoći kojom se oko napaja«. Ono što je očito zapravo je obmana:

Sva su zrcala ista:
svako te pred tobom
dovoljno sakriva.

Ne mogu odoljeti a da još jednom ne podsjetim na budističku filozofiju, na Budina upozorenja da se čovjek raduje svojim otkrićima jer nije spoznao da su ona samo plod opsjene, obmane, te da su zadovoljstva korijenje patnji a da je pobjednik nad opsjenom onaj koji je spoznao i rasplinuće opsjene, a time i opsjenu, i način na koji se opsjena rasplinjuje. Pa kada Bubalo kaže »kako se u obilju truju naši dani« ili pak da nije »pomagao sadit neke kolce da se, do sutra, isprazno označi dokle je moje«, ili pak kad spominje »bijedu u ispiranju zlata«, onda u tim stihovima razabiremo odricanje slično budističkome, no korijen mu je nedvojbeno u franjevačkoj askezi. Ono pak što budisti nazivaju rasplinućem opsjene Bubalo često zove prepoznavanjem. Ono je zapravo iznašašće istinskoga bitka, pa zato često u Bubalovu pjesništvu nailazimo na ovakve i slične stihove: »A sve je u tome da se ljudi prepoznadnu«, ili »prepoznajmo se jedan u drugome«, ili »dođi da se prepoznadnemo u lomljenju kruha« itd. Ali »jer odviše smo zaljubljeni u se da bismo se poznavali«, ne prepoznajemo ni sebe, ni svijet oko nas, pa živujemo »u sjeni varke«. I vrijeme je također pričin: napokon, »možda je i vrijeme samo varka«, zaključuje Bubalo u pjesmi »Možda vremena i nema«. A i taj privid može se prevladati na isti način, kao i sve varke i pričini, spoznajom i samozatajnošću:

No glavno je da ti sada kažu
da si ipak nadrastao vrijeme
a samo zato što si se spoznao i
što se nisi nazad okretao
da se svom progonitelju osvetiš.

Bubalo u svom pjesništvu ne stvara i ne zagovara, a nije mu to ni nakana, a ni svrha, nikakav filozofijski sustav, nego introspektivnim stihovima ponajvećma iskazuje svoja melankolijska stanja. No, kako je to ipak misaono pjesništvo u kome poniranje u sebe vodi k uronjavanju u svijet od »bezdana kolijevke« do »pličine ponora«, to pjesništvo nužno ima dodirnih crta sa stanovitim filozofskim sustavima. Poneki Bubalovi stihovi (na primjer: »da su sve stvari dvosjekli mačevi kojima se proširuju groblja« ili »sve to više me nema«) odaju tako srodnost s egzistencijalizmom. Njegov »bezdan« (»U dnu svoga bezdna«) odaje daleku srodnost s Heideggerovim tumačenjem Hölderlinova »Abgrunda«: »jesu oni, koji dopiru u bezdan«. Međutim, ako je riječ o autorovoj opredijeljenosti za neki sustav mišljenja, odnosno življenja, onda je Bubalo nedvojbeno opredijeljen za pouke Evanđelja o čemu ne svjedoče samo ciklusi kao što su »Evo čovjeka« ili »S Božjim Sirotanom na putu« nego i stihovi iz nekih drugih cjelina koje smo već do sada naveli (»što nije pravedno, nije ni sveto« ili pak stih u kome se očituje stav da je sugovornik »nadrastao vrijeme« ne »samo zato što si se spoznao« nego i zato »što se nisi nazad okretao da se svom progonitelju osvetiš«, u čemu prepoznajemo primjerno kršćansko opraštanje). Mnoge Bubalove pjesme doimaju se upravo kao plodovi redovničke kontemplacije koja je u prošlosti, tijekom niza stoljeća, obogaćivala pjesništvo, pa i hrvatsko, posve iznimnim dosezima. Ne kaže li, napokon, Evgenij Zamjatin na jednome mjestu, u ime svog junaka, obolje-log u neduhovnom društvu: »Tako bih volio sastavljati pjesme ili molitve (što je jedno te isto).«

Svoju kritiku o Bubalovu pjesništvu Ladan je naslovio »Pjesme o prvim i posljednjim stvarima« označivši upravo tim naslovom bit njegova pjeva. Već sami nazivi ponekih Bubalovih zbirki (»Na rubu ništavila«, »U nedogled okrenut«, »Prema sidrištu«) upućuju na problematiku o »posljednjim stvarima« a u znatnom broju pjesama, iako ponegdje neizričito, pjesnik postavlja upit »odakle sam došao i kamo sada putujem«. Međutim, kako »korijen se već odavno po plodu poznaje« i kako »svakoj povorci kraj na početku počinje«, da navedem još jednom taj gnomski stih, tako Bubalo zna da potječe »ko iz nekog korijena što ga moji preci zasadiše«. Mogao bi se citirati niz stihova koji govore o tom čovjekovu putu od rođenja do smrti ali mi se čine najsažetijima i možda najdojmljivijima ovi iz pjesme »Kad slušam bilo izvora«:

svatovi mog oca pokraj mene prolaze
a grana oplođena
pušta korijen u zemlju
na kojoj sam kao prolaznik ubilježen.
Nitko mi tu zemlju ne može darovati
— meni je određeno da darujem zemlju
pregršću praha što mi na koncu ostane.
A pravo reci: što je zemlja time dobila!
Ništa! reći će zemlja.
Ono što je valjalo odnijela je zvijezda.

Put čovjekov prestaje u »Dan kojim svaki bol završava«, pa premda je »Prijelaz blagdanski težak, naporan«, to je »čas... kad nitko više ne može učiniti da me nema« jer živeći jednom, iako odlazi »u zemlju iz koje povratka nema«, zadobio je »mir... bez kraja«:

Jer, ni otkucaji moga novog srca
neće se čuti s ovu stranu vrata,
dok se vrijeme Početku ne vrati.

Pjesnik se samo pita »da li se igdje ovakva nezakonitost ponavlja kao što je ova gdje prvi put živimo«. Ta zemaljska »punina... prolaznosti« zbiljska je unatoč već spomenutom sveopćem pričinu, prividu (»sve je prolazno osim prolaznosti« — citiram ponovno jedan od ključnih Bubalovih stihova). I o toj zbilji u kojoj se stalno zbivaju nevolje i nesreće, gdje čovjek trpi gladi i nasilja, o toj bojnoj svakidašnjici između »prvih i posljednjih stvari« nastaje niz Bubalovih pjesama u kojima s dubokom sućuti govori o onima koji pate »jer: svaki otkinuti list je rana na živoj jagodici ruže«. (A upravo toj svakidašnjoj stvari korijen je u tome što »mnoge zablude od sljepoće dolaze«.) Međutim, uprkos tome što »gotovo sve su zvijeri na cestama gdje brat na brata vreba«, unatoč posvemašnjoj nezaštićenosti od nasilja, unatoč tome što se sve to ponavlja iz naraštaja u naraštaj (»što se događalo mrtvima, sad se živima događa«), unatoč bezizlazju iz zbilje sve do »Dana kojim svaki bol završava« pjesnik strastveno zagovara život. Dostatno je navesti nekoliko stihova iz pjesme »Korijenje«, koji se po poimanju nezaustavljivog životnoga tijeka, po shvaćanju životnosti što neprestano

struji s koljena na koljeno, po poimanju neuništivosti, vječnosti života gotovo neposredno nadovezuju na stihove iz pjesme »Kad slušam bilo izvora«, prethodno navedene, ali istodobno otkrivaju i cikličko poimanje povijesti:

Stoga, pusti korijenje
pusti neka zemlja procvate
— ne boj se zlokobnog jecanja sove.
Ta, sve što je bilo, bilo je
ili će biti
ili će se otrovati sokovima neplodnosti tvoje.

Prije nego što se zaustavimo na Bubalovu poimanju povijesti i povijesnosti, valja reći da se pojam zbilje u njegovu pjesništvu, zahvaljujući baš afirmaciji života, znatno proširuje s tematološkoga stajališta te da ono odricanje (o kojemu je bilo riječi) nikako nije defetističko, nego je oblik samozatajnosti (o čemu je već nešto natuknuto) kako bi se moglo pružiti drugome, bližnjemu. U Bubalovu pjesništvu ukorijenjenost u zbilju, svakidašnji život, istodobno znači ukorijenjenost u pretke, u zemlju iz koje je niknuo, u njezinu prošlost i budućnost, pa je upravo takvo shvaćanje prava bit njegova rodoljublja koje je osobito nazočno u ciklusima »Hvarske elegije« i »Jelenino viđenje«, ali i u nekim drugim pjesmama unutar drugih ciklusa. I upravo zato u ponekim pjesmama Bubalo se pjesnički angažirano odziva, u ime života, na neke pojave koje su uperene protiv života, kao što su prohujali pokolji, iseljavanje, niska stopa nataliteta, pobačaj itd., da bi sve to sažeo u tragičnim, velebnim stihovima:

I tako, jutros susretoh svatove, gdje
tvoje darove, zemljo, na groblje nose.

Bilo je već riječi o Bubalovu poimanju vremena kao o pričinu, varci, ali kao što u njegovu pjesničkom svijetu postoji, uz privid zbilje, također zbilja kao takva, isto tako postoji i zbiljsko vrijeme. Bubalo, dakako, ne niječe mijene organskoga svijeta, tj. biološko vrijeme, ali je njegova pozornost prvotno usmjerena na povijesno vrijeme jer, prema Hegelu, samo duh ima povijest. A povijesnost što se iskazuje u »talogu minulih vremena« i u tome »kako su se u pepelu prošle vojske nastanile« ukazuje se navedenim stihovima (»sve što je bilo, bilo je ili će biti«) kao svevremenost, kao beskonačno istoliko kretanje u krugu, barem »ovdje gdje prvi put živimo«, i iskazuje se bliskom onom »vremenu vječno prisutnom« iz Eliotove poeme »Četiri kvarteta«. Ali ipak, unatoč takvom shvaćanju povijesnoga vremena, Bubalo mnogim stihovima izražava bitne odrednice upravo ovoga vremena i ovoga prostora u ovome vremenu. To potkrepljuju njegove vlastite riječi, tiskane kao proslov čitatelju na preklopnici njegove knjige »Gorko Drvo«, u kojima je gotovo sažeta cijela njegova poetika: »S riječju se spuštamo u se. S njome se penjemo iznad sebe. Samo: ni tamo se ne može bez čovjeka i ovoga što ga okružuje.«

U pogovoru Bubalovoj knjizi pjesama »Na rubu ništavila« istaknuo sam da je on pjesnik koji neprestano postavlja upite, a da su raščlambe kojima na njih odgovara opet nove zagonetke, novi upiti, te da zato mnogi njegovi završni stihovi ostavljaju čitatelju dileme i polileme; također sam naglasio da on, obuzet svojom tematikom, stvara niz inačica, dopuštajući uvijek različite mogućnosti. Na temelju prethodnoga izlaganja moguće je razabrati da u sveukupnom Bubalovu pjesništvu postoje i upiti što plode novim pitanjima i višeslojni iskazi što dopuštaju različita tumačenja. (»I radi toga nisam se nigdje na kraju svojih samorazgovora ogradio točkom. Možda ćeš tako ti nadoreći nešto nerečeno, što bi postalo tako tvoje, da ti to nitko više ne može uzeti« — obraća se pjesnik čitatelju u već spomenutom štivu.) Premda je Bubalovo pjesništvo prožeto filozofijskim zasadama, ono je prvenstveno samo pjesništvo te po svojoj biti nije ni tumačenje ni mijenjanje svijeta, da parafraziramo Marxovu tezu o Feuerbachu,

nego je, naravno, kao svako uistinsko pjesništvo, viđenje, odnosno otkrivanje svijeta putem riječi, otkrivanje u kojem ima i protuslovlja, kao što ih je i svijet prepun. »No, ni riječi, jedne te iste, nisu za svakoga iste« — kazuje pjesnik u istom tekstu. Nedvojbeno, to je točno ali time još nije iscrpljena tema objektivne mnogoznačnosti riječi. »Smisao koji se riječi pridaje... očito nije jedino čega tu ima« — veli H. G. Gadamer u eseju »Jezik i razumijevanje« te nastavlja: »Sunazočno je i nešto drugo, i ta nazočnost svega sunazočnoga sačinjava evokacijsku snagu.« Upravo sunazočnost drugih značenja u riječi tvori višeslojnost i moć Bubalova pjesničkog mišljenja-slikanja-kazivanja. »A upravo to i jest odlika pjesničke riječi da ona, naime, upućuje na nešto tako da od sebe odvraća, kako bi se stiglo nekamo drugamo« — kaže Gadamer u eseju »Utihnjuju li pjesnici?«. Baš tu odliku ponajčešće zamjećujemo u Bubalovu pjesništvu: riječi što ih često po sebi držimo simboličnima u njega nisu ključne, a neke imenice što obično nemaju simbolično značenje u njega postaju nezaobilazivim znamenima. Taj koloplet posve osobnih simbola upotpunjuju posve neočekivane slike, što opet riječ »od sebe odvraća«, kao što i vrlo brojni paradoksi, koji idu u red najčešćih pjesničkih figura u Bubalovu izrazu, također polučuju istu svrhu. I tako nam Bubalov jezik, neopterećen logikom puke prepoznatljivosti, nudi pjesništvo kome je »lice prapročišćeno u rosi zvijezda«.

KNJIŽEVNE VEČERI HKD SV. ĆIRILA I METODA
(DRUŠTVA SV. JERONIMA)

28. I. 1982. — *Prof. Svevlad Slamnig: Ženstvenost i emancipacija žene*
4. II. 1982. — *Prof. Dubravko Horvatić: Djelo Nikole Šopa* (s recitacijama)
11. II. 1982. — *Život i djelo kardinala Franje Šepera* (komemoracija)
18. II. 1982. — *Prof. Mirko Validžić: Filozofija povijesti do Augustina i njegov doprinos*
25. II. 1982. — *Prikazivanje skraćene verzije zvučnog kolor-filma »Quo vadis«*

Mišljenja i reagiranja

O MARITAINU, TOMI AKVINSKOM, NEOSKOLASTICI I SKOLASTICI

Ponavljam: nisam teolog, a ni filozof, iako se u slobodnom vremenu neznatno i time volim baviti jer sam pomalo uronjen u *traženje* . . . Kada sam primijetio da se u listu »Marulić« voli pisati i o neoskolastici, dao sam one svoje sitne primjedbe u broju 3 o. g. Mislim da i neteolog smije kazati koju svoju misao i iznijeti »kritiku«, makar i sa slabom informacijom o Tomi Akvinskom. . . Maritain, koga ne volim, iako ga *malo* poznajem, odveo me je, tako reći, do Tome Akvinskoga, o kojem sam ponovio neke zamjerke, poznate odavno. Malo nespretno iznio sam odbojan stav prema skolastici i neoskolastici. A, istina je, sklon sam reformatskom ili evangelikalnom kršćanstvu iako ne isključujem rimokatoličko kršćanstvo. Uvijek su me mučile kojekakve interpretacije Biblije. . . Kada već g. T. Vereš citira velikog Matiju Vlačića, upravo je Vlačić osnivač zdrave hermeneutike (da se suzbije samovoljni subjektivizam i zamijeni crkveno-rimski autoritet i jednostranost službenog tumačenja Crkve kao institucije...). Meni je drago što mi je teolog T. Vereš dao one pouke u vezi s upoznavanjem Tome Akvinskog. Moj osvrt je to i izazvao. Kako bih ja mogao potcjenjivati velikog TOMU?! Međutim, naglasak mog osvrta bio je istaći ponovo i ponovo (asocijacija!) *odnos Tome Akvinskog prema Bibliji.* Čini mi se da i neteolog smije koji put natuknuti štogod i o tim mutnim stvarima. A u tome mu može pomoći veliki naš revolucionar Matija Vlačić, koga, eto, voli i T. Vereš! Vlačićev *Clavis* je nešto znamenito. Stvar koju sam htio istaći u vezi s Tomom Akvinskim tiče se nepotpunog poimanja čovjekova pada kojim je oslabljena čovjekova volja, ali ne i čovjekov razum (po mišljenju Tome Akvinskog!!!). To se ne slaže s Biblijom i uzrokovalo je sve kasnije teškoće. Ne mogu sada ovdje citirati odlomke iz odlične knjige dr. Francisa A. Schaeffera: *Escape from Reason,* 1968 (kratka analiza podrijetla i tendencija suvremene misli), izdane u hrv. prijevodu g. 1976, Zagreb, s poglavljima: Narav i Milost, *Jedinstvo milosti i naravi,* Podrijetlo moderne znanosti, Skok, Umjetnost — sredstvo bijega, Ludilo, Razum i vjera. Za razliku od humanizma Tome Akvinskog i humanizma Rimokatoličke crkve, reformacija je odbacila svaku ideju o autonomiji naravi. Pojam autonomije rođen je iz djela Tome Akvinskog. To je djelomični čovjekov pad, prema Tomi. On je utro put čovjeku koji je razum smatrao autonomnim, pa onda i prirodnoj teologiji i filozofiji koje su se oslobodile autoriteta Biblije. Slažem se sa Schaefferom da je teološki sustav Tomin (autonomija razuma) doveo do nove teologije. U tome je, dakle, Toma iskrivio Bibliju. Reformacija, naprotiv, usvaja biblijski pojam čovjekova pada bez ikakva sužavanja. U stanju grešnosti je čitav čovjek, pa i čovjekov razum i volja.

Vlačić dokazuje da je tzv. istočni grijeh čovjekova *supstitucija,* zatim da ne postoji ni tzv. slobodna volja. Ali ovo ne spada ovamo. (Eto, čitam Vlačića više nego Tomu!)

Nasuprot teoriji Tome Akvinskog reformacija naučava da je jedino Bog autonoman. Kao da se čovjek već od Tome Akvinskog uputio nekoj idealnoj civilizaciji. Oslobođen svakog pritiska i od svake podložnosti Bogu, postao je *sâm,* sumnja i u svoj razum (OTKAZ RAZUMU)!!! Ne ulazim u to koliko je svemu, tobože, kriv Toma! Ali od njega počinje, reklo bi se, sve... Nisu prihvatljivi ni humanizam ni platonizam!

U onom svojem »osvrtu« nisam ni mogao pomišljati da se upuštam u teološko-filozofske probleme u vezi s Tomom, rimokatolicizmom ili evangelikalnim kršćanstvom (termin »protestantizam« danas treba izbjegavati). To neko isticanje neoskolastike i skolastike (Toma) potaklo me je da se osvrnem na velike zablude pogansko-skolastičkog stvarnog iskrivljavanja *izvorne* biblijske istine. Zato je morao naš Vlačić i stvoriti zdravu hermeneutiku i egzegezu protiv unošenja Aristotelovog kategorijalnog sistema u tumačenje Biblije! A skolastička egzegeza Biblije, temeljena na aristotelovskoj interpretaciji kršćanskih dogmi (što je uveo Toma A.) predstavlja iskrivljivanje smisla kršćanstva. Koliko se kasnije, poslije pojave reformacije i Tridentinskog koncila u Rimokatoličkoj crkvi, sve to izmijenilo (čini mi se, neznatno!), nisam upućen. Pa i danas ti problemi muče mnoge koji žele Bibliju razumjeti. I danas nam treba ozbiljna hermeneutika i dobra egzegeza. To traže čitatelji koji nisu toliko teološki obrazovani. A sve to stoga da bi se kršćanstvo pravo razumjelo, izvorno shvatilo. Završavam: Sve je ovo kod mene izazvano, tako reći, nekim isticanjem Tome A. *danas,* isticanje neoskolastike (Maritaina ne volim). Današnji svijet, pogotovu odrasli donekle školovani ljudi, ipak žele čisto kršćanstvo, traže pouzdanu doktrinu, traže ozbiljniju reformu crkavâ. U Rkt. crkvi mnoge kontradikcije još i danas potresaju vjernike. Nezadovoljni ljudi htjeli bi moderniju, reformiranu crkvu. Zato se danas Biblija više čita. Ali ju je teško razumjeti bez studija. Kod toga studija, čitanja, iskrsavaju oni spomenuti problemi o čovjeku. Tzv. laici morali bi danas znati nešto od onoga što spada na kler! Morali bi znati o razlikama u doktrinama kako bi shvatili i druge. Sve ove i slične misli, asocijacije i mučnosti izaziva neko veličanje i isticanje skolastike, Tome Akvinskog, ili pak neoskolastike, Maritainea. A Toma je, navodno, i danas *stup* doktrine Rimskokatoličke crkve! Toma Akvinski velik je kršćanin i teolog (nije potrebno da *ja* to ističem!!!), ali je uzrokom onoga što smo gore ponovili i istakli, prema vrsnom evangelikalnom suvremenom teologu *F. Schaefferu.* I upravo to sam želio istaći u onom takozvanom osvrtu na tekstove o skolastici i neoskolastici. To je ono NEŠTO DRUGO (kako u naslovu svog članćića kaže g. T. Vereš). Radi se o mojim asocijacijama i aluzijama na što me je potaklo pisanje o Maritainu i Tomi Akvinskom. A vjerojatno da je moj stil bio neprecizan i možda oštar. Tzv. zapostavljanje Biblije odnosi se na njeno izvorno tumačenje i shvaćanje (a helenski svijet i biblijski svijet dva su svijeta — ne moram ja baš o tom govoriti!). Zbog toga svega moralo je i doći do *reformacije.* I Toma je njen prethodnik i svjedok evangel. istine. Ali ovdje nema mjesta za govor o tome. I nije mjesto za to. Toliko sam morao kazati u vezi s donekle opravdanim »napadom« teologa g. Vereša na moj osvrt u »Maruliću«! Moj akcent bio je upravo na ovom što sam ovdje pokušao reći. Smatram da i ovo moje treba uvrstiti kao odgovor g. Verešu. A i da čitatelji vide što sam mislio reći, a što nisam mislio. A ta istina odnosi se na spomenutu *autonomiju* naravi/razuma . . . A ona (istina o čovjekovoj autonomiji) nije Tomina, nego Reformacije!!!

Željko Puratić

P. S.

Bez obzira što list »Marulić nije teološka revija, i prilozi *u njemu,* kao oni g. Vereša, Grgeca i ovi moje malenkosti (iako nisu možda »ortodoksni«), mogu biti poticajni u smislu *traženja* . . . I zašto i ja koji nisam službeni (zaređeni) teolog ne bih smio nuditi pokoji, pa i neteološki, prilog, dok to kler (hijearhija) uvijek smije!?

POETSKE SAMOĆE IVANA PRĆIĆA

U povodu zbirke ZRNCA BISERJA, Subotica 1981.

Može li pjesnik biti sâm? Da li je on to zato jer je kao i svaki drugi čovjek ili je sâm zato jer je pjesnik? Može li pjesma značiti samoću? Da li samoću donose godine? Što je onda s onima koji nisu, tako reći, još ni počeli živjeti, a osjećaju je? Kakva je to samoća? Što SAMOĆA uopće znači i što se njome postiže? Ima li u njoj dobitka? Pišemo li zato što smo sami ili to postajemo samim činom pisanja? Djelom se zatvaramo u sebe same, prodiremo njime u sebe, tamo kamo nitko ne može doći, osim nas, a ono što smo od svega toga iznijeli na svjetlo dana samo su opet fragmenti duše, naše vlastite samoće u koju i onako nitko ne može proniknuti. I onda, na kraju, kako taj cjelokupni problem SAMOĆE situirati u našem Ivanu PRĆIĆU i u njegovoj poeziji? Jer ostaje nepobitnom činjenicom da je uza sve ono što je činio u životu, uza sve one dužnosti što ih je u njemu obnosio, uza sve zasluge koje nisu male (u pogledu njegova kulturnog rada za svoj hrvatski narod u Bačkoj) on ostao, sve do naših dana, OSAMLJENIM čovjekom koji je tu svoju OSAMU postojano tijekom dugih godina ispovijedao svojom poezijom. Napokon, nije li ga baš ta OSAMA i dovela do toga da u poznim godinama izda svoj pjesnički *prvijenac*, ZRNCA BISERJA svoje vlastite duše? Koliko smo puta u ovom kratkom pristupu izgovorili riječ OSAMA? No kada se radi o našem pjesniku iz Bačke Ivanu PRĆIĆU izgovorat ćemo je i dalje jer je ističemo kao nešto ČASNO. Jer ona je u prvom redu nepobitni znak da je pjesnik tavankutskih ravni i salaša Ivan PRĆIĆ (a to je preduvjet za svaku istinsku poeziju!) intenzivno osjećao u sebi cijela svog života potrebu da nešto kaže, da nam nešto poruči, intenzivno je osjećao sebe sama i svoju vlastitu neponovljivu, živu i originalnu duševnost, pokazao je da ima svoj vlastiti stav i životne principe koje nije nikad u životu podredio prolaznim potrebama vremena. To je Ivan PRĆIĆ postigao sa samim sobom i sa svojom poezijom... Stajalo ga je to nemalo: OSAMOM cijela života... Ali biti osamljen, biti uskraćen, dobrovoljno ili nasilno, biti bez svega onog za čim mu srce nije prestalo kucati ni u naše dane, a što je tako dirljivo, nepatvoreno i ljudski iskreno, unatoč godinama, ispovijedio u svojoj poeziji, otvorilo je pred nama onaj idealni svijet pjesnikovih htijenja koji je, dakako, moguć jedino u takvim uzletima duše kakve nam daje poezija! OSAMOM je Ivan PRĆIĆ izabrao put vjernosti i njezinu govoru...

Time ipak nije o *gospodaru* Ivanu PRĆIĆU rečeno sve. Jer uz OSAMU koju osjećamo kao potrebu Prćićeve duše, u njegovu se ljudskom životu javio i drugi, mnogo teži i zlogukiji osjećaj koji se zove NAPUŠTENOST. Njome je platio u stvari ono čega se nije mogao u životu nikada odreći. I dok OSAMA ima svoju intimnu etiologiju u svakom od nas, za nečiju NAPUŠTENOST krivi smo svi! Osamljenim može biti svaki čovjek, pa i onaj posve mlad, napušteni su samo oni koje sredina takvima učini! Ne samo da mu se ne približiše nego ga na kraju i odbaciše! *A gospodar* je živio za ljude. To svjedoči njegova poezija . . . Za uzvrat je dobio ono što obično prati pjesnike: napuštenost, nemar, ravnodušnost koja vodi gotovo u fizičku izolaciju.

I kao da ovim riječima počinjemo i nehotice pričati o životnom putu našeg pjesnika Ivana PRĆIĆA — »tavankutskog tetrijeba« (kako sebe sam naziva u svojim pjesmama) koji je uvijek znao gdje mu je mjesto u životu (premda ga nije dobio). Živio je sa svojim narodom intenzivno kao njegov učitelj i odgajatelj dugi niz godina, učeći po uzoru na svoj vlastiti mukotrpni život poštenju i dobroti generacije koje su stasale pred njim tijekom tih godina. Jer ni bolest, ni neimaština, ni tuđinska naobrazba, ni premještaji u službi, sve to nije moglo, premda ga je fizički lamalo, duhovno slomiti našeg *gospodara*, ni njegovo veliko ljudsko, a danas, kada je njegova poezija pred nama, vidimo: ni njegovo poetsko srce.

I dok se u TAVANKUTU (»u zabitom jednom kutu«) moglo možda i očekivati da će nakon svih nedaća zamuknuti svako kulturno djelovanje tog našeg zaslužnog kulturnog radnika, našeg Gospodara IVANA, on se baš nakon rata, nakon mukotrpne mađarske okupacije, kada je trebalo opet tu našu nacionalnu periferiju vratiti u sferu vlastita bića i jezika, svojski poduhvatio posla, organizirajući u Vojnoj upravi Bačke i Baranje naše školstvo i prosvjetu. Nije zaboravio ni na mladež. Piše za nju svoje komade, nastavljajući tako tradiciju naših pisaca između dva rata koji su za taj naš narod s obje strane granice pučkim kazališnim komadima održavali nacionalnu svijest; napose za one naše ljude koji su tada u susjedstvu, preko granice, bili izloženi totalnoj asimilaciji i otuđenju. Zahvaljujući takvom radu naši su se ljudi, premda na nacionalnoj periferiji, opet poslije rata osjetili našima, ispovijedajući posve slobodno nacionalnu pripadnost svom vlastitom narodu.

Ivan PRĆIĆ nije slučajno postao onim što danas čitamo u njegovim pjesmama. Istina je baš obratna! Učinivši najprije sebe onim što jest, unio je to u svoju poeziju, svjedočeći samim sobom za nju. Bilo koji podatak iz njegova života to potvrđuje. Rođen je u onom dijelu Bačke koji je nakon 1920. ostao u Mađarskoj. Granica je prerezala njegovu rodnu Čikeriju na onu koja je ostala »prijeko« i na onu koja je pripala nama. Uz intimnu Ivanu se priključila i »teritorijalna« osama. Zato nas valjda poetski glas Ivana PRĆIĆA i vodi u te krajeve, tamo gdje i danas, unatoč svemu, žive naši sunarodnjaci. Njegov vapaj kao da želi utoliti i sve ono što čovjek može tamo čuti i doživjeti. Čujemo opet glas one stare žene u Gornjim Martincima na Dravi koja je prostodušno ovako rekla: »U nas najviše nema ništa!« Ili je to glas Josipa Gujaša Džuretina, najvećeg pjesnika Hrvata u Mađarskoj, na žalost, kao i obično, rano preminulog, koji nam poručuje: kad bih prestao pjevati, riječi bi me zagušile . . .

***

U Ivana PRĆIĆA i u slučaju njegove poezije radi se o čovjeku duboko čovjekoljubivom koji svoje srce nije imao kome pokloniti. Zato nam ga je dao svima! Svima nam je poklonio svoj neispunjeni ljudski život. Na toj intimnoj ravni raste njegova poezija tražeći postojano naša srca . . . Ima li onda pravo pjesnik, pitamo se, dajući nam se na takav način, očekivati našu ljudsku pozornost, naše prihvaćanje i našu zahvalnost? Unatoč sve učestalijoj ljudskoj ravnodušnosti spram poezije, uvijek će se naći pojedinci stvaraoci (kao i oni koji će ih čitati) za koje kao da ne znamo odakle su došli i zašto čine ono što čine.

Takav je i Ivan PRĆIĆ, takva je i njegova poezija . . . Uvijek iznova budi ona u nama poruku da danas, baš danas, postanemo braćom jedni drugima. Zato je čitajmo!

J. L.

IZ ZAGREBAČKIH KAZALIŠTA

1. Gostovanje ljubljanskog SNG

Odavno je već poznato da su u suvremenom zagrebačkom kazališnom životu gostovanja drugih kazališta suviše malobrojna i »organizirana« bez plana i sistema i bez dovoljno propagande. Time i publika i zagrebački glumci svakako mnogo gube. O važnosti gostovanja Miletić je nekad u svom »Hrvatskog glumištu« (pretiskanom u naše dane) pisao stručno i temeljito, no kod nas se čita malo ili ništa (pa je tako možda i u krugovima naših kazališnih — i SIZ-ovskih — gromovnika). Da se onda barem zdravom razumu dade do riječi...

Od naricaljki, međutim, nema fajde, i stoga radije »recimo koju« o predstavi MLADA BREDA što ju je *Drama ljubljanskog SNG* zajedno s

Lutkarskim kazalištem »Jože Pengov« prikazala na svom gostovanju u zagrebačkom HNK 19. prosinca 1981. Gosti su ponijeli sa sobom i svoj lijepo opremljeni kazališni list u kojem je osim rasporeda i ostalih podataka o predstavi tiskan i čitav tekst spomenute drame što ju je prema slovenskoj narodnoj baladi vješto napisao književnik *Dane Zajc*, ne dostigavši ipak sasvim jednostavnost, potresnost i zgusnutost predloška. U nečem ga je, međutim, i dostigao i prestigao: to je duboko tragičan, poetski nadahnut i snažno dojmljiv »zadnji prizor« kad Kraljica i Kralj Prisoj skupljaju krv vlastita djeteta uz neprestani refren:

Utrujena od dolge poti
v zibelki beli kri,
zaspi, le zaspi.

I inače najbolji glumci u cijeloj predstavi *Mojca Ribič* i *Polde Bibič* svojom su proživljenom igrom učinili tu završnicu nezaboravnom. Uz njih se u ulozi Sela i naročito Dvorjana istaknuo *Ivo Ban* (koji je u predstavu »uskočio« mjesto Rudija Kosmača, preminulog neposredno prije premijere) a zapažena je bila i *Polona Vetrih* kao Norec (u takvim ulogama glumci često pretjeraju, no ona je svojim ukusom našla pravu mjeru). Kao Breda nastupila je *Marijana Brecelj*, u ulozi Dvorjanki *Katja Levstik* i *Lenka Ferenčak*, Kraljevića je igrao *Igor Samobor*, Starešinu *Branko Miklavc*, *Štefka Drolc* uspješno je prikazala mržnju i zloću Kraljice Osoj a impresivan Pevec bio je *Janez Albreht*. Sonornim glasom i vrsnom glumom uspješno je »tumačio« simboliku zbivanja, tj. »što je pisac svojim djelom htio reći« (premda bi, dakako, bilo bolje da to proizlazi iz same »igre«; građanskim je odijelom, osim toga, odudarao od ostalih likova; i jedno i drugo, međutim, ide na dušu autorovu, odnosno redateljkinu). »Predstava u predstavi« s mnoštvom izvrsnih tehničkih rješenja (npr. talasanje mora) i u sjajnoj interpretaciji lutkara *Katje Levstik*, *Lenke Ferenčak*, *Polone Vetrih* i *Zdenka Majarona* značila je bez sumnje velik prinos uspjehu ovog pothvata. Jednako tako i adekvatna scenografija i svjetlosni efekti *Mete Hočevar*, raskošni kostimi *Alenke Bartl*, »zasnova« lutaka *Jožeta Ciuhe* i glazba *Žareta Prinčiča* a svakako i rad lektora »in« dramaturga *Dominika Smolea* i spretne, uzorne *tehničke ekipe*. Režiserka *Helena Zajc* iskusnom je rukom vodila zbivanje i uvelike pomogla autoru da njegova riječ nađe odjeka u gledalištu. Vjerno je ostvarila i njegovu zamisao da sve likove dočaraju lutke nadnaravne veličine, »natjerala« je dramske glumce da se u njih »uvuku«, njima rukuju i iz njih govore, uspjela ih je oduševiti i uliti im snage da izdrže taj nemali napor te nas tako obdarila zanimljivim i uspjelim eksperimentom.

Ne baš mnogobrojna publika pozdravila je goste dugotrajnim zasluženim pljeskom što nesumnjivo znači poziv da nas opet obraduju kakvom svojom dobrom predstavom.

2. *»Hamlet« u novoj »interpretaciji«*

Podosta se već vremena zbivaju kod nas čudne stvari sa Shakespeareom: jedan naš veleučeni mudroznanac napeo se svojedobno iz petnih žila dokazati kako je Shakespeare bio »sasvim običan« čovjek (a istina je upravo suprotno: bio je »sasvim neobičan«, jedan od onih koji se rađaju jednoč u nekoliko stoljeća i kojih djela značе biljege i međaše u povijesti i kulturi »bistrooke« Evrope), nedavno doživjesmo Ristićevu zbrku s »Hamletom« a ovih dana (9. siječnja 1982) servirana nam je — u produkciji i na pozornici *Teatra ITD* — jedna importirana »interpretacija« toga djela u prijevodu i adaptaciji (šta se još uopće izvodi izvorno?) *Damira Munitića*.

Suvremeni britanski dramatik *Tom Stoppard*, prevodilac-adaptator i redatelj ovim su *»Hamletom«* od istoimena grandiozna djela Shakespeareova napravili farsu i cirkus: ključne i sudbinske prizore te vječno aktuelne drame narodne zajednice i čovjeka pojedinca pokušali su izvrgnuti ruglu, nasilje, uzurpaciju, perfidnost, licemjerje i zločin lišiti odgovornosti i učiniti ih »zgodnima« a borbu protiv zla — iskrenu i pripremnu i na žrtvu vlastita života — obezvrijediti i proglasiti smušenim zanesenjaštvom. Takvu naopaku »filozofiju« naša sredina ne bi nikako smjela prihvatiti i morala bi se od nje energično ograditi. Inače ne može biti govora ni o njezinoj kulturi, ni o humanosti.

Ta je, međutim, opasna smicalica zaodjenuta privlačnim ruhom. Režiser, scenograf i kostimograf slikar *Zlatko Bourek* došao je na ideju da napravi lutkarsku predstavu. Ne samo što je — dakako: u smislu rugalice i u svom poznatom stilu — kreirao vrlo uspjele lutke i njihove kostime nego je ingeniozno riješio i baratanje njima: glumce je potpuno prekrio bjelinom, posadio ih na mala, spretna, također bjelinom prekrivena kolica, na noge glumaca (kojima se ta kolica pokreću) »nadogradio« tijelo lutaka i tako omogućio brojna efektna i duhovita rješenja koja nesumnjivo svjedoče i o njegovim redateljskim sposobnostima. Svi su glumci *(Tomislav Stojković, Dragoljub Lazarov, Pero Juričić, Žarko Savić, Ratko Buljan, Marija Sekelez, Vera Zima, Miljenka Androić* i *Tomislav Knežević)* vješto svladali kompliciranu i napornu tehniku ove igre, uživjeli se potpuno u »svoje« likove i — uz pomoć scenske glazbe *Nevena Frangeša* — ostvarili pod redateljevim vodstvom uzorno skladnu, dokraja homogenu predstavu. Zaslugom cjelokupne *tehničke ekipe* i sve je drugo u izvedbi bilo bez ikakva nedostatka.

Pa ipak: u toj zlatnoj čaši prepoznajemo otrov kojim nas Zlo želi — kroz u h o — zatrovati.

Mirko Petravić

U SPOMEN JEDNOM ZABORAVLJENOM PJESNIKU

Uz 55. obljetnicu smrti Stanka Kljaje

Prošle godine navršilo se pedeset i pet godina otkako je umro Stanko Kljajo, mladi pjesnik iz Hercegovine, istaknuti zagrebački sveučilištarac i urednik đačkog lista »Luč«. Pet i pol desetljeća — sudbonosna prekretnica za pjesnika. Ili se zaboravi pa mu ime ostane zauvijek u arhivi historije književnosti, ili se prenese u narodno biće i tako postaje besmrtan. Možda ova konstatacija ne vrijedi za pjesnika Stanka Kljaju koji je živio samo dvadeset i dvije godine. Pa ipak, njegov udes nije samo u tome što je umro mlad i što je pokopan daleko od svoga zavičaja nego što je potpuno zaboravljen u narodu iz kojega je ponikao i za koji je mladenačkim žarom počeo raditi. Ali možda je to još sudbonosnije za narod koji olako zaboravlja svoje pjesnike i ostale znamenite ljude. Bilo kako bilo, o ovome pjesniku u proteklom vremenu nije nitko ni slova napisao, osim nekoliko toplih nekrologa u povodu njegove smrti.

Rođen je u Ilićima kraj Mostara 1904, u uglednoj obitelji. Osnovnu školu završio je u Ilićima, gimnaziju u Mostaru a zatim ga roditelji poslaše u Zagreb da studira pravo. Kako je već izmalena pokazivao smisao za sve što je dobro, lijepo i istinito, on je kao sveučilištarac posjedovao neobičnu zrelost, izgrađenost i finoću duha. Odgojen je u kršćanskom duhu, ali nije bio isključiv jer je dosljedno usvajao kršćansku etiku da su svi ljudi braća. Iz takvog njegova uvjerenja proizlazio je i osjećaj čovječnosti i socijalne pravde. Zahvaljujući tim svojim ljudskim i intelektualnim kvalitetama, on se kao sveučilištarac uključuje u krug katoličkih pisaca i intelektualaca i ubrzo postaje urednik »Luči« i predsjednik »Domagoja«. Neumorno radi, piše u »Luči« uvodne članke, zrelo i odmjereno, održava sastanke sa sveučilišnom omladinom i bavi se književnim radom. Uz to redovno polaže ispite na pravnom fakultetu i snuje planove kako će se poslije završenih nauka vratiti u Mostar, raditi za svoj narod i biti na ponos i diku svojih roditelja. Ali, na žalost, te njegove planove i osnove spriječila je iznenadna bolest i smrt. Najprije je dobio bezazlenu upalu očnog kapka, u kojoj nitko nije slutio smrtnu opasnost. Međutim, nastala je neočekivano upala moždane opne i on je umro 17. listopada 1926. u cvijetu mladosti. Kao u narodnoj pjesmi: »U petak se đače razbolilo, u subotu bolest bolovalo, u nedjelju Bogu dušu dalo!« Tako se up-

ravo i Stanko u petak razbolio i u nedjelju umro!

Kljajo je počeo vrlo rano pisati pjesme i objavljivati ih u različitim listovima i časopisima. U njegovim pjesmama prevladava diskretnost, osjećajnost i finoća. Jezik mu je sočan i dotjeran. Nije se slagao s modernistima, niti s njihovim isključivim estetskim shvaćanjem književnosti, nego je uvijek polazio od odgojne uloge književnosti, vjerujući da ona može i mora prije svega etički djelovati na ljude i pokazati im put da budu bolji. U pjesmama je mnogo držao do forme, kao i jezične čistoće i savršenstva. U tom pogledu bio je prestrog prema sebi i drugima. Inače, pjesme su mu ostale razasute po listovima i časopisima.

Polazeći od »veličine malenih«, napisah, evo, ovih nekoliko redaka u spomen zaboravljenog pjesnika Hercegovca.

Ivan Alilović

PREKINUTA ŽIVOTNA NIT SENZIBILNE SKLADATELJICE

Kraj 1981. i početak 1982. godine obilježen je smrću nekoliko poznatih, istaknutih osoba hrvatskog kulturnog života, pravom katastrofom. Tijekom nekoliko dana nestali su iz naše sredine Miroslav Krleža i Nikola Šop, jedan od najvećih hrvatskih kipara Frano Kršinić, preminuo je i kardinal dr. Franjo Šeper i na kraju profesorica glazbe i skladateljica IVANA LANG.

Njezin pedagoški rad nije imao usko koncipirane školske okvire, već se zasnivao na razvijanju ljubavi učenika prema glazbi. Ona je nastojala, a vrlo često i uspjela, da njezini učenici i studenti individualno razvijaju svoje sposobnosti i odrede svoje mjesto i djelovanje u našem glazbenom životu. Njezina prva profesorica glasovira Margita Matz (inače i poznata hrvatska čembalistica) utjecala je na smjer aktivnosti mlade Ivane koja je 1937. godine u razredu slavne pijanistice Antonije Geiger-Eichorn diplomirala glasovir na zagrebačkoj Glazbenoj akademiji. Ivana će kao mlada umjetnica raditi u Glazbenom ateljeu »Matz« a zatim i na Državnoj učiteljskoj školi da bi od 1943. godine do odlaska u mirovinu sav svoj entuzijazam i znanje posvetila Glazbenoj školi »V. Lisinski«. Odgojila je generacije danas priznatih glazbenika.

Njezin skladateljski opus koji je nastavak intimističkog rada Dore Pejačević ni do danas nije izveden u cijelosti a obuhvaća čitav niz djela za glasovir (od kojih su mnoga postala priručnici na glazbenim školama), jednu operu (»Kastavski kapetan«) i možda kao vrhunac pjesme na stihove poznatih pjesnika (»Utjeha kose« na Matoševe stihove, zatim »Lan« i druge). Bilo ih je više od pedeset, i na nama je da se veći dio izvede barem sada nakon skladateljičine smrti. U posljednjih nekoliko godina skladala je Ivana Lang nekoliko djela za harfu. Viđali smo je vrlo često i u koncertnoj publici: pratila je dakle redovito naš glazbeni život (za razliku od mnogobrojnih naših reproduktivaca koji ne posjećuju koncerte s obrazloženjem da im se glazba popela na vrh glave!). Kad je nudila svoja djela reproduktivcima, radila je to krajnje diskretno, samozatajno i ispričavajući se iako se mnoge njezine stranice mogu ubrojiti u vrhunska ostvarenja hrvatske glazbe.

Kao što je Ivana Lang za života bila nepravedno zapostavljena (tijekom svoga dugogodišnjeg pedagoškog i skladateljskog rada nije dobila nikakvu značajnu nagradu), tako je i pokopana tiho i neprimjetno (bez prisustva službenih predstavnika). Neka nas ovih nekoliko redaka podsjeti na naš dug prema ovoj zaslužnoj ženi koja je glazbu voljela više nego samu sebe.

Siniša Hrestak

60 GODINA GRADIŠĆA — 60 GODINA ZNANSTVENOG RADA U GRADIŠĆU

(60 JAHRE BURGENLAND — 60 JAHRE WISSENSCHAFT UND FORSCHUNG IN BURGENLAND)

Pod tim je naslovom u studenom 1981. u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu bila priređena izložba knjiga i periodika izašlih u Austriji u razdoblju od 1921. do 1981. s tematikom o Burgenlandu (Gradišću). Izložbu su organizirale Austrijska pokrajina Burgenland (Državna biblioteka u gradu Eisenstadtu) i SR Hrvatska (Sveučilišna biblioteka u Zagrebu).

Burgenland (Gradišće, od njem. die Burg — grad, utvrda, dvorac-zamak) nalazi se u graničnom području Austrije prema Madžarskoj. Nakon propasti Austro-Ugarske (1918), mirovnim sporazumom u St. Germainu (1919), dolazi u sklop novoformirane Republike Austrije (Österreich) a 1921. formiran je kao zasebna pokrajina pod istim nazivom s glavnim gradom Eisenstadtom (Železno). Burgenland ima izduženi oblik gotovo sjever—jug s površinom od blizu 4000 km². Prema podacima na toj izložbi Burgenland je tada (1921) imao 285.000 stanovnika; od toga je bilo 228.000 Nijemaca, 42.000 Hrvata i 15.000 Madžara. Austrija se administrativno dijeli na 8 provincija (Bundesländer) a Beč je posebno administrativno područje.

Izložbeni materijal tematski je bio razvrstan u 17 grupa. Navodim ove grupe: znanstvena i popularna periodika; prapovijest (prethistorija) i seoba naroda; povijest naseljavanja i vlastela; suvremena povijest; gospodarska i socijalna povijest; zemljopis i turizam; povijest školstva, vjere i crkve; narodne manjine u Burgenlandu — Židovi, Madžari i Cigani; posebna jedna vitrina sadrži izdanja koja tretiraju tamošnje hrvatsko stanovništvo; povijest umjetnosti; povijest kulture, muzike, kazališta i festivali; etnologija i biologija; biografije (Hayden, Liszt i dr.); povijest sela itd. Izložba je bila dokumentirana kolor-tabelama (grafikoni i geografske skice) u zelenim tonovima što je sve davalo ugodni vizuelni doživljaj.

Uz izložbu bio je gratis-katalog (str. 1-70) s popisom radova koji tretiraju Burgenland posljednjih 60 godina. Ova izložba kao i njezin katalog-brošura pokazuju da je kulturno-znantvena djelatnost Burgenlanda u proteklom razdoblju bila bogata i raznovrsna. Uvod u katalogu je dvojezičan (na njem. i na hrv.). Listajući po katalogu vidimo da je glavnina izdanja izašla poslije II. svjetskog rata, odnosno da ih je između dva rata bilo znatno manje. Izdanja su u golemoj većini na njemačkom jeziku, no ima izdanja i na drugim jezicima (na hrvatskom, mađarskom, engleskom i dr.) koja su štampana i izvan Austrije, npr. u SAD, Kanadi itd. (str. 36. Burghardt ... na engleskom — Washington; str. 61. Lockwood ... na engleskom — Michigan; str. 40. Zimanyi ... na madžarskom — Budapest itd.).

Posebno nas zanimaju knjige koje govore o tamošnim Hrvatima. Tome je na izložbi bila posvećena jedna cijela vitrina, a pojedinačno bilo je takvih knjiga i u drugim vitrinama. U katalogu ovi su radovi navedeni na str. 46-48 s više od 50 naslova. Ovdje navodim samo nekoliko djela koja su izašla na hrvatskom jeziku:

Brabec Ivan, Govori podunavskih Hrvata u Austriji ..., Zagreb 1966.

Dobrović Ivan, Kratka povijest naših stari, njihova borba s Turki i selenje u novu domovinu, Eisenstadt 1952.

Dobrović Ivan, Naši Hrvati u dobi reformacije i prva stoljeta u novoj domovini, Eisenstadt 1955.

Gradišćanski Hrvati, Zagreb 1973.

Mersich Martin, Znameniti i zaslužni Gradišćanski Hrvati, Eisenstadt 1972.

Prikler Harald, Novi podatki k doselenju »Vlahov« u Gradišće ..., Gradišće Kalendar 1969.

Valentić Mirko, Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas ..., Zagreb 1970.

Katalog ima i popis disertacija i diplomskih radnji kojima je tema bila Burgenland; nabrojeno ih je preko 110 (str. 59-64). Navodim samo one radove koji tretiraju govor tamošnjih Hrvata:

Koschat Helene, Die čakavische Mundart der »Poljanci« im Burgenland, Wien 1965.
Stefanits Günther, Die deutschen und magyarischen Lehnwörter (= tuđice) in der Burgenländer Kroatischen Mundart von Hornstein, Wien 1966.
Vass Josef, Sprache und Volkstum der Mittelburgenländer Kroaten, Graz 1965.

Od ostalih radova koji tretiraju Burgenlandske Hrvate navodim još ove:

Lockwood Ivonne Rachel, The Burgenland Croats: Oral Tradition and Historical Process, Michigan 1979.
Varga Hilda, Bie burgenländischn Kroaten zwischen den beiden Weltkriegen, Wien 1974.

Na ovoj izložbi doznali smo da u Burgenlandu uz katoličku Crkvu postoji i protestantska. Prema »Herder Welt-und Wirtschafts-Atlas« — Freiburg im Breisgau 1932 vidimo da je tada religiozna struktura Burgenlanda blia slijedeća: katolici 83,8%, protestanti 14,9% i Židovi 1,3% (Dodatak, str. 41). U Austriji kao cjelini katolici čine 91,1%, protestanti 3,4%, Židovi 3,2%, starokatolici 0,5% i nevjerujući (Konfessionlose) 1,8% stanovništva.

Gledajući ovu izložbu nameće nam se pitanje: koliko je još danas Burgenlandskih (Gradišćanskih) Hrvata. Na ovoj izložbi doznali smo da je poslije prvog svjetskog rata (1921) bilo 42.000 tih Hrvata. Citirani »Herder Atlas« ne donosi etničku strukturu za Burgenland, ali donosi za cijelu Austriju: 95% Nijemci, 1,3% Česi, 1,2% Hrvati i Slovenci (u apsolutnom broju to iznosi 81.000), 0,2% Madžari i dr. Nije poznato kakvo je stvarno stanje danas. Piše se i govori da im se broj smanjuje jer su jedni i drugi (Slovenci i Hrvati) izloženi asimilaciji (procesu germanizacije). Što se tiče hrvatskog stanovništva, ono emigrira u obližnje gradove, napose u Beč, što je jedan od važnih faktora depopulacije Burgenlanda (Gradišća).

Vladimir Dumbović

Knjige

DVIJE KNJIGE BIBLIOTEKE »EVERGRIN«

G. H. Mostar—R. A. Stemmle: PLJAČKAŠI CRKAVA;
Jaroslav Hašek: RAZGOVOR SA CENZOROM, »Znanje«, Zagreb 1981.

Biblioteka »Evergrin« koja svojim nazivom aludira na »vječne melodije« zabavne glazbe iznijela je u petnaestak knjiga (koje su do sada u njoj izišle) zaista nekoliko djela nedvojbene vrijednosti, ali i više njih koja su samo na razini prolazne zabavno-glazbene proizvodnje. U toj kvalitativno vrlo šarenoj biblioteci pojavile su se nedavno dvije knjige koje privlače pozornost čitatelja, no koje su međusobno također vrlo različite. Zbirka humoreski češkog klasika Jaroslava Hašeka pod naslovom »Razgovor sa cenzorom« odista ide u red trajnih vrijednosti humoristične književnosti. Knjiga »Pljačkaši crkava« njemačkih autora G. H. Mostara i R. A. Stemmlea posjeduje pak dokumentarnu vrijednost a ono što je u njoj »zimzeleno« svodi se na slučajeve koje opisuje: njezina tematika, koja obuhvaća pet stvarnih kriminalističkih slučajeva, od progona vještica pa do »bijele magije« u naše doba, trajna je po tome što se slični kriminalistički slučajevi, na ovaj ili onaj način, zbivaju na žalost u svakome vremenu i u svakome prostoru gdje je onemogućeno da riječ razbora prevlada nad zabludama, nad fanatizmom i nad osvetljivošću sudstva.

U izvorniku se Mostar-Stemmleova knjiga zove »Sotonine nevjeste« prema istoimenom štivu koje se nalazi i u hrvatskom prijevodu. Naš nakladnik naslovio ju je prema najvećem, uvodnom tekstu u knjizi. Riječ je o razbojničkoj, provalničkoj družini koja se potkraj sedamnaestoga stoljeća specijalizirala za krađe dragocjenosti u crkvama diljem Njemačke. Mnogi članovi bande bili su Židovi kojima oskvrnuće kršćanskoga hrama nije predstavljalo nikakvu moralnu zapreku. Vlasti su pohvatale gotovo sve kolovođe te su ih nakon mučenja, da bi izmamili priznanja, smaknuli na okrutan način. Zanimljivo je ovdje navesti da »od četrnaestog stoljeća mučenje je kao dokazno sredstvo sastavni dio krivičnog postupka«. Pravosuđe minulih vremena nije tajilo da primjenjuje torturu te je zato bilo znatno manje licemjerno od »pravosuđa« u mnogim današnjim režimima koji kriju da muče uhićenike kako bi time polučili priznanja i kako bi ih istodobno na taj način kažnjavali. U svezi sa slučajem »pljačkaša crkava« valja još reći da slične družine postoje i danas te da se kadikad zalijeću i na naše područje. Dovoljno je prisjetiti se niza novijih krađa u našim crkvama, pogotovu priobalnima, gdje je razbojnicima išla na ruku nedostatna zaštićenost umjetničkoga blaga. Dva dalja istinita kriminalistička slučaja koja obrađuju Mostar i Stemmle odnose se na procese vještica s kraja šesnaestoga stoljeća (u Nördlingenu, u Njemačkoj) i s kraja sedamnaestoga stoljeća (u Salemu, u Americi). Potonji je slučaj znatno poznatiji a obradio ga je u drami i poznati američki pisac Arthur Miller. Međutim, na čitatelje će zasigurno dojmljivije djelovati slučaj nesretne Rebecke Lemp iz Nördlingena jer su sačuvana obiteljska pisma koja potresno svjedoče o tragičnom usudu te nesretne žene: tu je pismo njezine petero djece, njezino pismo mužu i, napokon, muževljevo pismo sudu grada Nördlingena u kojem uvjerava suce u nedužnost svoje supruge, štaviše i u njezinu pobožnost. Ali nakon toga pisma Rebecku Lemp su »još okrutnije mučili, da slome njenu tvrdoglavost i dokažu njenom mužu i cijelom svijetu da ona kao stvarna vještica i đavolova ljubavnica zaslužuje smrt. Spaljena je 9. rujna 1590.« Dva posljednja teksta u Mostar-Stemmleovoj knjizi odnose se izravno na naše vrijeme. Prvi govori o »eutanaziji u Grafenecku«, tj. o masovnom likvidiranju duševnih bolesnika za vrijeme drugoga svjetskog rata u Njemačkoj. Bio je to »zvjerski pokušaj da se na taj način dobije više hrane i lječnika za zdrave ljude«. Bilo je to vrijeme kada je Adolf Hitler, »veliki luđak, bjesnio protiv malih luđaka, a normalne ljude pretvorio u krvnike«. Ti normalni ljudi-krvnici, koji su uglavnom iz straha za vlastiti život i život svojih najbližih svakodnevno slali bolesnike u plinske komore, pojavili su se nakon rata na suđenju u Tübingenu. Za vrijeme nacističke svemoći, dok se o tome samo šaputalo, jedino »biskup Galen iz Münstera usudio se da se bori odozgo, sa svoje propovjedaonice, protiv onog što su Hitler i njegovi sljedbenici nazivali eutanazijom. Njegove propovijedi na rukom ispisanim lecima obišle su cijelu Njemačku«. Posljednji kriminalistički slučaj koji Mostar i Stemmle opisuju jest slučaj »bijelog čarobnjaka« koji po svojim riječima i svom uvjerenju, djeluje u ime Boga, »kao Krist«, kako veli na sudu, a u praksi širi mržnju među svojim suseljanima. Tog »zločinca iz uvjerenja« uspoređuju autori sa »smeđim čarobnjakom« koji je u nedavnoj prošlosti poveo za sobom velik dio njemačkoga naroda. Očito je da je cijela ova knjiga usmjerena protiv ideologijske uskoće, protiv onih koji »zle duhove vide u svojim bližnjima. A naš spas u sumnjičenju, klevetanju i istrebljivanju ljudi«.

Hašekov »Razgovor sa cenzorom« sadrži tridesetak štiva. To su »humoreske, satire, persiflaže, mistifikacije«, kako je navedeno u podnaslovu knjige. Čitajući ove Hašekove priče prisjećamo se, s obzirom na tematiku, i drugih velikih humorista našega doba koji su se poput njega obarali na sitne, naoko neznatne mane malograđanštine što obilježavaju jedan defektni svjetonazor koji pospješuje svemoć birokratizirane vlasti. Po tome Hašek je srodnik velikih ruskih humorista kao što su Čehov, Iljf i Petrov, Zoščenko ali je po mnogočemu srodnik i svoga zemljaka Karela Čapeka, pišući poput njega groteskne utopije kao što je humoreska »Mirovna konferencija«. Sama pak humoreska »Razgovor sa cenzorom« donekle podsjeća na humoresku »Kako se stvarao Robinzon« Iljfa i Petrova. Ali na Hašekovu uda-

ru nisu samo cenzori nego i oni koji cenzorima ne zadaju glavobolju: »Danas pravi češki književnik ne piše krvlju, nego salom. Urednik ne može takvom debeljuškastom, usaljenom književniku ništa odbiti.« Stajališta takvih pisaca Hašek je ponajbolje izrugao u izvrsnoj satiri pod naslovom »Kakve bih uvodnike pisao kad bih bio urednik vladinih novina« gdje nalazimo i ove apsurdne rečenice: »Samo onaj čovjek kojeg je zahvatila loša misao da mu je loše može sumnjati u istinitost ovih riječi... u svakoj se državi nađu nezadovoljnici koji, premda im je najbolje, nikada nisu zadovoljni... Na Aljasci ne možete dobiti govedine, a kod nas imamo stoke koliko vam srce želi. Indijanci plemena Čamakoko u Južnoj Africi uopće ne znaju što je šećer, a kod nas svaki savjetnik ima šećernu bolest.« Na tapetu Hašekova humora, na udaru njegove satire vrlo su često, dakle, mogućnici koji putem propagandnih trikova provode svoju volju i vlast, svoju samovolju i svemoć. Recimo na kraju da smo tih tridesetak Hašekovih humoreski (koje ga zaista dobro predstavljaju) dobili u izboru i vrlo dobrom prijevodu poznatog hrvatskog komediografa Gene Senečića.

D. H.

KNJIGA I ZBILJA

Italo Calvino: AKO JEDNE ZIMSKE NOĆI NEKI PUTNIK, Biblioteka »Hit«, Nakladni zavod »Znanje«, Zagreb 1981.

Najnoviji roman suvremenog talijenskog pisca Itala Calvina, poznatog u nas po više djela koja su prevedena na hrvatski (»Staza do paukovih gnijezda«, »Barun-penjač« i dr.), u prvi čas iznenađuje čitatelja svojom strukturom i odnosom prema realnosti, no udubivši se u tu nedvojbeno zanimljivu knjigu, prepoznat će čitatelj mnogo toga što je već rečeno u suvremenoj literaturi, pa i našoj. Zaustavimo se najprije na fabuli (ako je o njoj ovdje uopće moguće govoriti): jedan neimenovani čitatelj, dakle Čitatelj, uzima u ruke roman Itala Calvina »Ako jedne zimske noći neki putnik« (baš to djelo!), ali nakon nekoliko stranica ustanovljuje da je roman prilikom uvezivanja krivo složen te tako nabaše na jedan drugi roman jednog drugoga pisca. Nakon što je pročitao početak Calvinova romana, čitatelj-lik i stvarni čitatelj čita opet početak jednog drugog romana iz pera navodnog poljskog pisca Tazija Bazakbala. Ali i taj roman ima samo početak, kao što je to i s idućima na koje po istom postupku Čitatelj nailazi, tako da se čitav stvarni Calvinov roman »Ako jedne zimske noći neki putnik« sastoji od samih početaka romana jer se navodni roman unutar stvarnog romana gubi nakon prvog poglavlja. Između tih početaka romana zbivaju se pak različite dogodovštine Čitatelja u potrazi za nastavkom svakog pojedinog romana. On susreće jednoga pisca, urednika, literarnog menedžera, sveučilišne profesore što se bave nepoznatim književnostima kao što su cimbrijska ili pak cimerijska (koje su, dakako, izmišljene), susreće Čitateljicu i njezine prijatelje te je s njom čas u sukobu, čas u savezu, a susreće i policijske službenike koji se bave literaturom kao krivičnim djelom. Napokon Čitatelj i Čitateljica sklapaju brak; u njemu teku njihove »usporedne lektire«. Prije nego što će ugasiti svjetiljku, Čitatelj kaže da upravo završava čitanje romana »Ako jedne zimske noći neki putnik« Itala Calvina.

Na ovitku knjige nakladnik napominje da je glasovita američka spisateljica Mary McCarthy izjavila prigodom ovog Calvinova romana (koji je u izvorniku objavljen 1979) da je »u njemu na virtuozan način rečeno sve što se može reći o romansijerskom umijeću«. To je bez dvojbe točno, ali to nije ono što čitatelja privlači Calvinovu romanu i unatoč svemu ipak nije najbitnije obilježje ovoga romana. Više nego problemom romanopisačke vještine autor je zaokupljen upitom o odnosu pisane riječi i zbilje, dakle više upitom o smislu i značenju pisanja nego pitanjima tehnike pisanja. Napokon, središnji lik romana koji povezuje sve početke romanâ jest Čitatelj, a ne pisac, tako da je to znatnim dijelom roman o prijamnosti, odnosno o mogućnosti djelovanja i o djelovanju literature. Unatoč tome što se početak svakog romana nastavlja na

drugi početak, tj. što se unutar jednoga romana nalazi drugi, odnosno unutar jednoga smisla drugi smisao (kao što se u priči »Pismo što ga je Ivan Radak poslao iz Sjeverne Italije svome prijatelju u naš grad« Pavla Pavličića, prevodioca ovoga romana, koja je napisana znatno prije Calvinova romana, unutar jednoga jezika krije drugi, a unutar toga opet treći itd.), unatoč toj slojevitosti Calvino ipak na kraju svog romana kazuje: »Posljednji smisao na koji upućuju sve priče ima dva lica: stalnost života, neizbježnost smrti.« U ovom Calvinovu romanu našlo bi se srodnosti s francuskim »novim romanom«, ali prije svega s kratkim Borgesovim pričama u kojima se neprestano zbiva preplet književnosti i zbilje tako da autor ni sâm nije načistu u kojoj je mjeri književnost zbiljska, a zbilja književna: »Drugome Borgesu zbivaju se stvari... Ne znam koji od nas piše ovu stranicu.« Laž zbilje i istinitost književnosti, istinitost zbilje i laž književnosti, jedno i drugo u stalnom kolopletu, samo su odsloci izvrnute zbilje kako to svjedoči Calvino u ovom romanu kad Čitatelj nailazi u državni Ataguitaniji na revolucionare i policajce koji se međusobno žestoko bore kako bi se domogli pojedinih knjiga: »Ja sam ubačena, ja sam prava revolucionarka i uvukla sam se među lažne revolucionare. To zapravo i jesam: jer meni naređuje policija; ali ne prava, jer mnome zapravo upravljaju revolucionari koji su se ubacili među ubačene kontrarevolucionarne agente.« U tom kontekstu o djelovanju, odnosno utjecaju književnosti možemo navesti još jedan citat iz ove Calvinove knjige: »Nitko danas tako visoko ne cijeni pisanu riječ kao policijski režimi — kaže Arkadijan Porfirič«, inače generalni direktor Arhiva Državne policije Irkanije, kojega Čitatelj susreće na svome putu u potrazi za cjelovitim romanom, i nastavlja: »Zar može postojati podatak koji bi bolje pokazivao u kojim narodima književnost uživa pravo poštovanje od podataka o iznosima koji se troše da bi se književnost kontrolirala i potisnula?« Te riječi podsjećaju pomalo na davno napisan »Zagrljaj« Ranka Marinkovića, na smrtonosan zagrljaj, na zagrljaj do smrti pisca i žandara. Unutar te briljantne Marinkovićeve novele ima također nekoliko priča, odnosno početaka priča, kao i u ovom Calvinovu romanu a središnji je problem odnos književnosti i zbilje, njihovo prepletanje, tako da se zapravo i ne zna gdje počinje jedno, a završava drugo, baš kao i u knjizi »Ako jedne zimske noći neki putnik«. Calvinov roman, dakle, uza sve vrijednosti, ne donosi zapravo ništa novo, ali ponovno potiče niz upita o odnosu knjige i zbilje.

D. H.

VLADO LOZIĆ: STRANAC SA SUZOM

Split — Duvno 1981.

1. U CIKOVIMA ZAMETEN

Tko imalo bolje pozna pjesnika Vladu Lozića, neće mu biti teško shvatiti njegova pjesnička ostvarenja koja je sabrao i svezao u snop nakon duge i mučne kosidbe po livadama bespuća, samoće i nedogleda. Njegov pjesnički snop »*Stranac sa suzom*« otkriva čovjeka našeg doba kojeg su cikovi zameli kao smetovi u oštroj i hladnoj mećavi. No, bez obzira da li čitalac pozna pjesnika ili ne pozna — lako će razriješiti njegov pjesnički snop na gumnu i iz njega istresti zrnje i pribaciti ga na vjetru kako bi od njega ispekao kruh »pjesničke mudrosti«.

Lozićeve pjesme brzo se čitaju (zbog svoje kratkoće), ali se brzo ne razumijevaju. Stoga je potrebno pjesmu duže motriti i vagati kako bi se otkrila njezina poruka. Drugim riječima, potrebno ih je duže vrći na gumnu svijesti kako bi urodile plodom, kako bi se iz njih istreslo zrelo zrnje njegove pjesničke duše. Sigurno su pjesme iz iskrene duše skrojene po ritmu srca nabreklog od jecanja. I one su u tom smislu pokazatelj čovjekovih nutarnjih preokupacija životnim problemima.

U Lozićevim pjesmama dolazi do izražaja antropološka komponenta. Uz tu osnovnu komponentu očita je psihološka i egzistencijalistička. Izlijeva u pjesme sva stanja svoje duše, ot-

kriva svoj egzistencijalistički stav prema sebi, drugima i Bogu. Lozić je čovjek koji gradi mostove između sebe i ljudi, koji se susreće s njima na pragu, na zgarištu, na rubu. U tim susretima otkriva sebe, doživljava druge; susreti ga skrše kao vjetar stablo, ali on od susreta i živi i ponovno procvjeta radošću njegovo srce, kao staro stablo lišćem.

Međutim, pretežno u njegovim pjesmama prevladavaju cikovi nabreklog srca i suze. Ta je nabreklost srca od problema koje u svojim grudima nosi cijelo čovječanstvo. Možda bi se mogli iskazati jednom riječju: misterium! Sve je za njega misterij. I on je sebi najveća tajna. Za njega su susreti tajna. Riječi su tajna, itd.

Pogledajmo sada malo konkretnije govor pjesničkih riječi.

Susreti su teški i mučni, ali Lozić od njih ne odustaje. Drugim riječima, ne baca koplje u šaš srvan i razočaran nepogocima u metu srca povijesti i čovječanstva. On odlučuje razmišljajući »nad sobom« da opet pristupi prijatelju s buketom toplih riječi kako bi ga obogatio sobom (»što sam ja«), spoznajom vremena kao bitnog činioca povijesti i svijesti (»vrijeme«) i napokon da mu priopći što su i tko su njegova djeca (»i njegova djeca«). Lozić ne ruši mostove između sebe i drugih, nego ih neprestano uspostavlja upornošću mrava:

»opet ću mu se približiti
njemu
prijatelju
i reći
što sam ja
vrijeme
i njegova djeca«
(»Nad sobom«, str. 13)

U takvim susretima i odnosima pjesnik »najradije zrije« (str. 14) i poziva sve susretioce da zajedno s njime dozriju. Tu se očituje njegov humanizam i ljubav prema sebi i prema drugima koji su kao i on. U tim susretima pjesnik ostavlja *riječi* kao jedini dar. One imaju dinamički karakter kojeg je Lozić svjestan kad kaže slušajući asocijativno lelek samca na obali mora: »možda je i nemir počeo«. Riječi su izvršile svoju ulogu, kao i znanje:

»riječi
i znanje
gube se«
(»Na obali«, str. 16).

Nakon što su riječi odzvonile podne u srcu sugovornika samca, one se gube i nestaju, pretvaraju se u nove riječi koje će poteći opet u pravo vrijeme bogatije jednom novom spoznajom. Ista riječ ne zvuči isto. Svaki put kad se kaže — nova je. Uvijek novi nemir unosi (nemir = poticaj za život).

Sraslost uz majku koja ga je dojila svojim mlijekom veoma je izražajna u pjesmama V. Lozića. Dijalozi s majkom (nje više nema među živima) veoma su topli, živi i istovremeno tugaljivi, puni gorčine i proklinjanja života koji mijenja formu a ne bit bivstvovanja:

»majko
obazri se
čuješ li
kako sin tvoj
glođe tuđu riječ
i proklinje tren
tvoga i svoga začeća«
(str. 18)

Nemogućnost doticaja s čovjekom ne leži u drugome, nego u njemu samome. Stoga razlog samoći treba tražiti u dubini sebe, a ne u drugima (vidi: »Čovjek«, str. 25).

Bog je dublji od savjesti i vjerniji od sjene. Lozić u duhu Augustinove filozofije razmišlja i piše o Bogu koji je intimniji čovjeku nego čovjek sam sebi. Kod Lozića je Bog čovjekov, Bog kojeg moli da mu se smiluje (»Bože«, str. 19).

Definicija napora svakog čovjeka »pod suncem« koji sebe traži u duhu Talesovog »spoznaj sebe« (Gnothi seauton — Scito te ipsum!) na životnom putu, očituje se u mnogim njegovim pjesmama a poglavito u pjesmi »Pod suncem« u kojoj se kaže da daljine bešćutjem skrivaju tajne. Tajna se ne može otkriti, pa ma kojim naporom njoj u susret išli. Uvijek ostajemo pred nepoznatim, udaljenim, tajnim. Uvijek nam nešto tajanstveno izmiče i, zaključuje Lozić u pjesmi »Tajna«, čini se kao da tajne nema, a sve je zapravo tajna.

Mogli bismo još mnogo toga reći o pjesniku Loziću. Bitno je, čini mi se, rečeno na temelju pjesama iz spomenute zbirke. Svaki čitalac prima na svoj način: Quidquid recipitur per modum recipientis recipitur! Mislim da je u tome bogatstvo odnosa među ljudima.

Ilija Drmić

2. TRAGAČ ZA IZGUBLJENIM ILI TEK NASLUĆENIM?

Tko je taj stranac iz Lozićeve zbirke pjesama *Stranac sa suzom* i zašto mu je suza u oku? Da li je taj stranac i u svom rodnom kraju stranac i da li je to suza radosnica ili žalosnica, sve ćemo to brzo saznati već s prvih strana knjige.

Lozić se ispovijeda ne tražeći odrješenja, a valjda ga ne bi mogao ni dobiti jer se ne kaje u onoj mjeri u kojoj sam doprinosi da je stranac i onoliko koliko je sam uzrok svojih suza (ako stvarno doprinosi i ako je stvarno uzrok). Zašto Lozić ima potrebu ovakva ispovijedanja i ovakve jadikovke? Na ova pitanja iz ove zbirke pokušao sam već dati odgovor u svom osvrtu na Lozićevu knjigu *Između riječi i pepela* što se prije dvije godine pojavila kod istog izdavača, lista *Marija* iz Splita i *Naših ognjišta* iz Duvna. Prva je u svojevrsnoj prozi, a ova je u svojevrsnoj poeziji — ali o istom govore. Lozić mišlju i riječju, pješke i autom bježi koliko god može iz sredine u kojoj se našao »silom prilika« i još više neprilika i onda luta. Možda to njegovo bježanje i lutanje nije lutanje i bježanje u prazno, možda on trči za nekim svjetlom koje samo on primjećuje. Tko bi ga znao. Očito je da on nešto hoće, da nešto traži; samo je pitanje da li on traži izgubljeno ili tek naslućeno. Čini se ipak da više traži ono što je imao pa je to izgubio ili su mu drugi oteli nego što bi čeznuo za nečim tek naslućenim ali negdje ili nigdje ostvarenim. Kako bilo, on je patnik i samotnik; zapravo svi smo mi i patnici i samotnici, samo u različitoj mjeri. Simptomatičan je, dakle, sam naslov zbirke; dobro sintetizira cijeli sadržaj u njoj a, kako rekosmo, valjda i Lozićev osjećaj i snalaženje u životu.

Don Vlade teško rađa stih, a kad ga rodi, on ga mijenja, brusi, promatra izbliza i izdaleka i kao da kaže: tu je pa ako ga tko razumije, dobro je; ako ne razumije, možda je još i bolje. Jer Loziću i kroz pjesmu i u životu rezignacija i tuga polako kaplju iz srca i s jezika dok mu radost u grohotnom smijehu naglo prodre i brzo se zaustavi kao pred neočekivanom oznakom Stop.

U četiri cjeline: *Moji cikovi, Na putu, Na rubu* i *Na zgarištu*, s pedesetak pjesama, od kojih neke imaju samo po tri ili četiri kratka retka na čitavoj strani (a gdje je stabilizacija?), Lozić je ponudio svoje žalopojke koje Jakov Bubalo nazvao »svojevrsni jobovski vapaj«, samo što se kod Joba mogu pročitati i ove riječi: »Znam da Otkupitelj moj živi«, dok ćemo ih kod Lozića gotovo uzaludno tražiti. Ako ih i nađemo, bit će kao baterijska lampica pred jobovskim suncem.

Što se pak forme tiče, ove pjesme kao da pripadaju *haiku*-poeziji. Ne bi škodilo da je malo više ritma u nekim pjesmama. Ne ritma koji zarobljuje, nego koji fascinira i relaksira, ritma koji se nazire, koji je prisutan a ne nameće se.

U koliko li samo pjesama susrećemo djecu, ognjište i rodnu kuću oko koje se razrasla kupina! Sanja naš pjesnik o djeci i ognjištu i stoput je prokleo čas svoga odlaska u svijet, u svijet koji je »bijeg od svijeta«. Ako su ognjišta *daleko od živih*, mogli bismo, pa i Lozić *a fortiori*, učiniti sebe ognjištima oko kojih će se ljudi skupljati i na kojima će se grijati. Opustošeno nedjeljno jutro iz pjesme *Jutra* nuka nas na protest: »Vlado, učini sadašnja svoja nedjeljna i blagdanska jutra uistinu nedjeljnim i blagdanskim jutrima!« Daleki glas iz pjesme *Zov* zar je samo bio *čovječji i svoj?* Nije li to bio glas iz Pavelićeva *Glasa?* A tek riječ »riječ«. Tko bi joj kod Lozića smisao uhvatio?

Aorist i imperfekt osvježavaju, ali ako su počesti, ostavljaju dojam nategnutosti. Malne u svakoj pjesmi na-

lazimo *malne*. Ako je sve rečeno autobiografsko, kako rekosmo, čemu ono prečesto *ja?* Ima riječi koje bi htjele nešto reći, ali — ili jer su toliko pokrajinske ili jer su posve nove — malo kažu.

U stilu je Lozićevih pjesama i oprema naslovne strane što ju je izradio Marijan Ivan Čagalj.

Neka i ovih sedamdesetak strana pjesama!

Petar Zdravko Blajić

ACTA BIOKOVICA — RADOVI O PRIRODI BIOKOVSKOG PODRUČJA

*Prvi znanstveni skup o prirodi biokovskog područja, Makarska 8. do 10. listopada 1979, Makarska 1981. str. 320**

Znanstveni skup (1979) s kojega su radovi u ovoj knjizi bio je vrhunskog znanstvenog karaktera na što upućuje ne samo tematika pojedinih referata, odnosno njihovi autori (predavači), nego i prisustvovanje predstavnika triju naših Akademija: JAZU (Zagreb), Akademije iz BiH i iz Crne Gore. Na tom su skupu sudjelovali predavači iz različitih krajeva Jugoslavije. Najviše ih je bilo iz SR Hrvatske (Dubrovnik, Makarska, Sinj, Split, Zagreb), zatim iz BiH (Sarajevo), Crne Gore (Titograd), Slovenije (Ljubljana) i Kosova (Đakovica) a nastupili su i predavači iz inozemstva: iz Austrije (Wien) i Italije (Porto Cesareo).

Tretiralo se uglavnom biokovsko područje s prirodnog aspekta, biologija (botanika, zoologija), zatim paleontologija (fosili), nadalje seizmika (potresi), prirodne pojave itd. Tematika je prešla lokalne dimenzije jer je npr. P. Parenzan (Italija) govorio o mekušcima zaljeva Boke Kotorske (str. 279-282).

Knjiga donosi 24 referata. Gotovo svi referati imaju sažetak na jednom od stranih svjetskih jezika. Začuđuje da ga referati H. Tartalje i F. Šabića nemaju. Da se ovaj prikaz odviše ne odulji, ograničujem se samo na predavače franjevce: K. Jurišića, J. Radića, N. Radića i A. Soldu i na referat s. E. Šolić.

Posebno navodim nekoliko referata koji su interesantni s općeg kulturnog aspekta.

Malakološki muzej kroz 20 godina (N. Radić, str. 257-260). Iz tog članka doznajemo da je Muzej bio otvoren za javnost 1963 (početni radovi datiraju iz 1959. g.); uz školjke iz našeg mora tu je i nekoliko tisuća školjaka iz različitih krajeva svijeta; muzej godišnje razgleda oko 80.000 posjetilaca (to bi dnevno prosječno bilo nešto preko 200). Naša sredstva informiranja dala su i daju publicitet tom muzeju. O njegovim izlošcima (školjkama) mnogo je pisano i objavljeno, od novinskih reportaža do doktorskih disertacija (i sâm Muzej izdaje povremeno svoje publikacije).

Planinarstvo na Biokovu (I. Puharić, str. 249-255). Autor nam među ostalim kazuje da planinarstvo na tom području počinje 1929; planinarski dom je na Biokovu podignut 1934. Za vrijeme rata prestaje s radom, a oživljava 1951. Planinarsko društvo je zajedno s Turističkim društvom »Makarska rivijera« izdalo »Planinarsko-turistički vodič Biokovo«. Novo razdoblje planinarskog oživljavanja Biokova nastalo je izgradnjom asfaltirane ceste od Makarske do najvišeg vrha (1762 m) a sada se čine napori da se Biokovo proglasi parkom prirode. Začuđuje da ovaj članak nema nijedne ilustracije, pogotovu kada planina Biokovo svojim gorostasnim oblikom, u višim dijelovima gotovo okomitim, i impozantnom visinom daje specifičnu panoramu Makarskoj i njezinom području.

* Uredništvo: M. Babić, N. Bilandžija, R. Ivičević, B. Kurtović, B. Lalić, M. Mihotić, J. Radić, S. Srzić i F. Šabić. Glavni urednik: dr. fra Jure Radić. Izdavači: SIZ za kulturu općine Makarska; Centar za kulturu općine Makarska i Institut »Planina i more«, Makarska. Taj je Institut novijeg datuma i radi u sklopu lokalnog Malakološkog muzeja (Muzeja školjaka) koji je u sastavu mjesnog franjevačkog samostana. Institut se nalazi u posebnoj novopodignutoj zgradi kraj navedenog franjevačkog samostana i zajedno s novim medicinskim centrom čini harmoničnu arhitektonsku cjelinu što daje urbanističko osvježenje Makarskoj.

Ovom članku tematski je srodan članak *Divljač Biokova* (F. Šabić, str. 265-268, s dvije slike).

Napose je interesantan članak K. Jurišića: *Priroda i kulturna baština na području Makarskog primorja* (str. 291-317). Autor govori o Makarskom primorju s historijskog, geografsko-toponomastičkog, etnografskog i drugih aspekata. Piše o nazivlju (toponimima i mikrotoponimima) tog područja, o građevinskim objektima (crkvice, putovi, pastirski stanovi i torovi, gomile kamenja), o prirodnim osebujnim pojavama (potresi, velike hladnoće, oluje itd.), zatim o maritimnim aktivnostima u prošlosti (ribolov, trgovina solju, kupanje u moru, brodolomi, svjetionici) i na kraju o turizmu koji unatrag 30 godina postaje glavnom privrednom granom Makarskog primorja. Na njegova izlaganja imao bih nekoliko primjedbi. Kad autor govori o turizmu (str. 315), trebao je dati i nekoliko podataka o broju turista, barem posljednjih godina. Na str. 296, redak 3—9, čitamo: »Crkvica sv. Jurja na biokovskoj Glavici ... se prvi puta spominje zajedno s Biokovom tek 1640. ... srušena je 1965. da bi ustupila mjesto relejnoj postaji zagrebačke televizije. Mjesto nje je 1968. na jugoistočnoj strani Glavice podignuta beznačajna cementna bogomolja.« Autor je ovdje trebao obrazložiti u čemu je ta »beznačajnost«. Možda je manjih dimenzija. Ovako je nejasno. Trebalo je dati i fotos te nove »cementne bogomolje« radi komparacije s bivšom, pogotovu kada na str. 297. donosi fotos stare crkvice koja više ne postoji.

Na str. 299, odsjek 3, čitamo: »Razvitkom turizma u MP (Makarskom primorju) i silaženjem stanovništva s brda na more, što je sve uslijedilo naročito poslije potresa 1962, Primorci su sasvim napustili svoje stanove i torove na Biokovu, i to u svim mjestima od Brela do Baćine. Zadnji pastiri koji su napustili Biokovo jesu: . . .« Autor ovdje ne navodi glavni razlog depopulacije na padinama Biokova; uslijed potresa p r e s a h l a su vrela a to je značilo katastrofu za stočarstvo. Nadalje mj. »zadnji pastiri« treba kazati »posljednji pastiri« jer u hrvatskom književnom jeziku »zadnji« ima prostorno značenje (npr. zadnja kuća u ulici), dok »posljednji« ima vremensko značenje.

K. Jurišić svojim je stručnim radovima mnogo zadužio Makarsko primorje, svoj rodni kraj. To vrijedi i za ovaj rad. Naglašujem da je u njemu i podosta etnografske građe jer se navode i tumače mnoge narodne riječi, npr. nazivi predmeta u vezi s ribolovom, koje pomalo nestaju. Jurišić u početnim razmatranjima govori o toponomastici Makarskog primorja; time je spomenuta njegova radnja dopuna njegovu vrijednom radu »Nazivi naselja Makarskog primorja« (Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 1969, str. 83-120). Svi proučavatelji Makarskog primorja u njegovim će radovima naći mnogo korisnih podataka.

Praktično značenje ima članak *Ljekovito bilje Biokova* (H. Tartalja, str. 189-196). O sadržaju tog članka ne treba posebno govoriti. Jedino bih spomenuo da autor citira fra E. Pavića (1716 — 1980) koji u djelu »Flos medicinae« (1768) među ostalim govori i o kadulji (Salvia officinalis, žalfija). Tartalja to citira na str. 194. Djelo E. Pavića, što ga je izdala Knjižnica Zbornika »Kačić« (Split 1980), prikazao sam u »Maruliću« 6/1981.

Od šireg su interesa i dva članka o seizmici (o potresima) Makarskog primorja: D. Cvijanović, M. Arsovski i V. Mihailov, *Karakteristike seizmičke aktivnosti u širem području Biokova* (str. 23-34) i A. Soldo, *»Teremoti« u ljetopisu fra Nikole Gojaka* (str. 35-38, lat. teraemotus — potres; fra N. Gojak umro je 1772). Makarski potres 1962. imao je jačinu 9° po Merkaliju, odnosno 6,2 po Rihteru, a to je već veliki stupanj razornosti (najviši stupanj po Merkaliju jest 12). Taj makarski potres bio je poticaj intenzivnim seizmološkim istraživanjima u SR Hrvatskoj (takva istraživanja u Jugoslaviji počela su nakon skopskog potresa 1963. g.). Pripominjem da su nakon Makarskog potresa (u svrhu seizmičkih proučavanja) u Institutu »Planina i more« u Makarskoj instalirana dva manja seizmografa Geofizičkog zavoda u Zagrebu.

Na kraju da nešto kažem i o o p r e m i knjige. Knjiga ima karton-ko-

rice svijetlo-plave boje s konturama planina (crte bijele boje) i mora (valovite bijele crte) i na prednjoj i na stražnjoj strani. Na prednjoj strani fome je dodana ljuštura školjke Murex brandaris a na stražnjoj su cvjetovi (u obliku malog busena) Edraianthus pumilio što se na prvi pogled čini kao neki morski ježinac. Omot je izradila B. Čebin. Unatoč dobroj simbolici, slika je odviše prazna a time i manje atraktivna. Bilo bi mnogo sadržajnije i atraktivnije da se konkretnije prikazala panorama Makarske nad kojom se uzdiše gorostasna stijena planinskog masiva koji došljaka oduševljava i ujedno zastrašuje jer su mu gornji dijelovi gotovo okomita ogoljela vapnenačka stijena. Biokovo pripada pojmu Makarske. U njegovim je donjim dijelovima zelenilo (pojas šumâ) a na kontaktu (dodiru) tog planinskog masiva i mora smjestila se Makarska sa svojom urbanizacijom. Makarska je zbog svoje bjeline u kontrastu sa zelenilom šuma što je okružuju. Ne znam da li jedinstvena panorama Makarske ima komparacije u našem primorju. Barem nešto od toga trebalo je staviti na prvu stranu karton-korica, pa bi pristup toj knjizi bio još topliji i atraktivniji. Ovako se na prvi pogled dobiva dojam da ta slika prikazuje predmet nađen za podvodnih arheoloških istraživanja. Navedena školjka (Murex...) slična je buzdovanu, pa se u prvi mah može pomisliti da je to pronađeno zajedno s amforama u podmorju.

Vladimir Dumbović

Vijesti

Kardinal *Franjo Šeper*, veliki prijatelj, dobročinitelj i počasni član HKD sv. Ćirila i Metoda, umro je u Rimu 30. XII. 1981. Sahranjen je 5. I. 1982. u Zagrebu. Glavni organizator pogrebnih svečanosti u katedrali bio je predsjednik HKD-a dr. *Antun Ivandija*.

* * *

3. I. 1982. umro je u Zagrebu u 78. godini života suvremeni hrvatski pjesnik *Nikola Šop*.

* * *

Predstavnici katoličke štampe u zagrebačkoj dijecezi održali su pod predsjedanjem biskupa dr. *Đure Kokše* 18. XII. 1981. sastanak na kojemu su izvještaje dali: vlč. *Živko Kustić*, p. *Petar Bulat*. prof. *Radovan Grgec*, prof. *Josip Turčinović* i p. *Ljudevit Maračić*. Završni referat imao je p. *Rudolf Brajčić*.

* * *

»Oko« od 24. XII. 1981. donosi prigodni članak o Danima hrvatske glazbe uz sliku prof. *Božidara Širole* i dr. *Velimira Deželića*.

* * *

Kod Laffonta objavljena su nova izdanja najpoznatijih djela *Gilberta Cesbrona* (Naš je zatvor kraljevstvo, Sveci idu u pakao, Kasno je više nego što misliš, Izgubljeni psi bez lanca), a kod Stocka izabrani tekstovi *sv. Bernarda* uz predgovor Dom Jeana Leclercqua.

* * *

»*Bačko klasje*«, br. 17/81, donosi prikaz književne večeri HKD sv. Ćirila i Metoda, posvećene pjesmama *Ivana Prćića*, tavankutskog učitelja, o čijem je djelu govorio prof. *Juraj Lončarević*.

S A D R Ž A J

Radovan Grgec: Uz rub 1

*__Aleksandar Kalmar:__ Pri Svetom Marku 5

*__Željko Voborski:__ Svejedno 5

Stjepan Džalto: Priča 6

Ivo Balentović: Na grobu Mare Švel 14

Zvonimir Kulundžić: O Krležinoj religioznosti 17

Tomo Vereš: Razgovor o religiji i socijalizmu 45

*__Ante Jakšić:__ Prijateljima, koji su otišli prije mene 48

Tomislav Heres: Poljički spomenici i neka pitanja podrijetla i razvitka glagoljskoga pisma 49

*__Ante Jakšić:__ I ja svjetlucam, Gospodine 58

Nevenka Nekić: Četiri godišnja doba 59

*__Marinko Marinović Bruška:__ Vršaj 63

Dubravko Horvatić: Višeslojnost i moć Bubalova pjesničkoga govora . . 64

Mišljenja i reagiranja

Željko Puratić: O Maritainu, Tomi Akvinskom, neoskolastici i skolastici 70

Mozaik

J. L.: Poetske samoće Ivana Prćića 72

Mirko Petravić: Iz zagrebačkih kazališta 73

Ivan Alilović: U spomen jednom zaboravljenom pjesniku 75

Siniša Hrestak: Prekinuta životna nit senzibilne skladateljice 76

Vladimir Dumbović: 60 godina Gradišća — 60 godina znanstvenog rada u Gradišću 77

Knjige

D. H.: Dvije knjige Biblioteke »Evergrin« 78
Knjiga i zbilja 80
Ilija Drmić: U cikovima zameten 81
Petar Zdravko Blajić: Tragač za izgubljenim ili tek naslućenim? 83
Vladimir Dumbović: Acta biokovica — Radovi o prirodi biokovskog područja 84

Vijesti

Iz domovine i svijeta 86

UPRAVO IZAŠLO

SCENSKE PROSLAVE VJERSKE (5. svezak Biblioteke »Mala scena«). Četiri glume *(Legenda o Mariji Bistrici, Gospa i strijelac, Sestrica Dolores, Bila jednom pastirica mala...)*. Naslovnu stranu izradila Zdenka Sertić. S uputama za izvođenje i notnim prilogom. HKD, Zagreb 1981. Str. 112. — Cijena 90 d.

MARULIĆ — hrvatska književna revija, Izdaje Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, Trg kralja Tomislava 21.
Uređuje: Uredrički odbor. Glavni i odgovorni urednik: Radovan Grgec.